

Інститут історії України НАН України
Національний університет
"Києво-Могилянська академія"

С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ

**ГОЛОД-ГЕНОЦИД
1932-1933 рр.
В УКРАЇНІ**

Матеріали до навчального курсу

Київ
2006

Курс "Голод-геноцид 1932-1933 рр. в Україні" входить в магістерські програми НАУКМА по кафедрі історії і розрахований на 54 години. У брошурі вміщено програму лекційних і семінарських занять, теми рефератів, контрольні запитання для іспиту, перелік літератури і методичні матеріали.

Курс читає *Кульчицький Станіслав Владиславович* - доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України).

ISBN 066-02-4073-2

I. Структура навчального курсу

Тижні заняць	Лекції		Семинарські заняття	
	Годин	Номер теми	Годин	Номер теми
i	4	Вступ, 1,1-3	-	<i>m</i>
2	4	II, 1-4	-	-
3	4	III, 5- 8	-	-
4	-	-	4	III, I - 2
5	-	-	4	III,3
6	-	-	4	IV, 1 - 2
7	2-	-	4	IV, 3
8	2	V, 1 - 2	2	V-1-2
9	-	-	4	VI, 1 - 4
10	-	-	4	VII, 1 - 2
11	2	VIII, 1 - 4	2	VIII, 1 - 4
12	-	-	8	IX, 1 - 3

II. План навчального курсу

1. Вступ.

Тема I. Геноцид як політико-правова категорія.

1. Суть питання.

2. Спроби визначення українського Голодомору як геноциду.

3. Політизація проблеми Голодомору.

Лекції - 4 год.

Тема II. Як осмислювали Голодомор.

1. Мовчазний терор голодом.

2. Прорив мовчання.

3. Зусилля української діаспори

4. Діяльність комісії Дж. Мейса.

5. Висновки міжнародної комісії юристів.

6. Позиція радянських істориків.

7. Українсько-російський діалог.

8. Позиція дослідників Заходу.

Лекції - 8 год.

Тема III. Україна в тенетах "держави-комуни".

1. Ленінська революція та її крах.

2. Україна в складі СРСР.

3. Початок сталінської "революції зверху".

Семінарські заняття - 4 год.

Голод-геноцид 1932-1933рр. в Україні

Тема IV. Голод 1932 р. в тіні Голодомору.

1. "Запаморочення від успіхів".
2. Криза колгоспного ладу.
3. Наслідки хлібозаготівель урожаю 1931 р. 3

Семінарські заняття - 8 год. .

Тема V. Мотиви запланованого геноциду.

1. Сталін: "Україну можемо втратити".
2. "Підземні пшеничні міста".

Лекції - 2 год.

Семінарські заняття - 2 год.

Тема V. Геноцид.

1. Місії В. Молотова і Л. Кагановича.
2. Новорічна телеграма вождя.
3. Блокада українських регіонів.
4. Виконавці і "зрадники".

Семінарські заняття - 4 год.

Тема VII. Місія П. Постишева.

1. Виховання вбивством.
2. "Український націоналізм - головна небезпека".

Семінарські заняття - 4 год.

Тема VIII. Скільки нас загинуло?

1. Версії сучасників Голодомору.
2. Експертні оцінки публіцистів.
3. Що показує демографічна статистика?
4. Географія голоду.

Лекція-2 год.

Семінарське заняття - 2 год.

Тема IX. Перемога сталінського соціалізму.

1. Підсумки індустріалізації.
2. Колгоспи як елемент командної економіки.
3. Масовий терор 1937-1938 рр.

Семінарські заняття - 8 год.

Всього годин - 54.

Лекційні години - 16.

Семінарські заняття - 36.

Консультації - 2.

III. Рекомендована література

1934 - 1983

1. *Muggeridge M.* Winter in Russia. Boston, 1934.
2. *Sherwood E.* Russia Today: What we can learn from it. New York, 1934.
3. *Ammende E.* Muss Russland Hungern? Wien, 1935.
4. *Соловей Д.Ф.* Голгота України. Вінніпег, 1953.
5. Чорні справи Кремля. Біла книга. Детройт. Торонто. Т.1, 1953; Т. 2, 1955.
6. The Black Deeds of the Kremlin . A White Book. Toronto, Detroit. Т. 1, 1953; Т. 2, 1955.
7. *Голуб В.* Причини голоду 1932-1933 років. Мюнхен, 1958.
8. *Kostiuk Hryhory,* Stalinist Rule in the Ukraine. 1929 - 1939. New York, London, Munich, 1960.
9. *Гришко В.І.* Москва сльозам не вірить. Нью-Йорк, 1963.
10. *Dalrymple Dana.* The Soviet Famine of 1932-1934 // Soviet Studies, vol. 35, №3, 1964.
11. Звернення Другого світового конгресу вільних українців до українського народу в Україні // Визвольний шлях, 1974, кн. 2.
12. *Салницький Франтишек.* Национальная

политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. Мюнхен, 1978.

13. *Ethnocide des Ukrainiens en URSS*. Pref. de L. Besanson. Paris, 1978.

14. *Гришко Василь*. Замах на життя нації. Детройт, 1983.

15. *The Great Famine in Ukraine: The Unknown Holocaust: In Solemn Observance of the 50th Anniversary of the Ukraine Famine of 1932-1933*. Jersey City, 1983.

16. *Mace J.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933. Cambridge, Mass. 1983.

17. *Shimotomai Nobuo*. A Note on the Kuban Affair (1932-1933) // *Acta Slavica Iaponica* (Sapporo), 1983, №1.

1986

18. *История советского крестьянства*. Т.2. / Под ред. И. Зеленина. М., 1986.

19. *Конквест Р.* Жнива горя. Радянська колективізація і терор голодом. Лондон, Нью-Йорк, 1986. Так само російською і англійською мовами.

20. *Famine in Ukraine. 1932-1933.*/ Ed. By R. Scrbyn and B. Krawchenko. Edmonton, 1986.

1987

1. *Данилов В.П., Вылцан М.А., Ивницький П.А.* Оглянуться в раздумье (Коллективизация) // Сельская новь, 1987, №12.
2. *Тольц М.* Сколько же нас тогда было? // Огонек, 1987, №51.
3. *Щербицький В.В.* Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: доп. на урочистому засід., присвяченому 70-річчю встановлення Рад. влади на Україні // Рад. Україна, 1987, 26 грудня.
4. *Tottle D.* Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide myth from Hitler to Harvard. Toronto, 1987.

1988

1. *Данилов В.П.* Дискуссия в западной пресе о голоде 1932-1933 гг. и "демографической катастрофе" 30-40-х годов в СССР // Вопросы истории, 1988, №3.
2. *Данилов В.П.* Коллективизация: как это было? // Правда, 1988, 26 авг., 16 сент.
3. *Кульчицький СВ.* До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931-1933 рр. // Укр. історичний журнал, 1988, №3.
4. *The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933.* Kingston, Ont., 1988.
5. *United States Congress. Commission on the Ukrainian Famine 1932-1933.* Washington, D.C., 1988.

1989

1. *Горбачов М.С.* Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад генерального секретаря ЦК КПСС // Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС. 15-16 марта 1989 г.

2. *Гордон Л.А., Клопов Е.В.* Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. М., 1989.

3. *Данилов В.П.* Коллективизация: как это было // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди. М., 1989.

4. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927-1932 гг. / Сост. В.П. Данилов и др. М., 1989.

5. *Зеленин И.Е.* О некоторых "белых пятнах" завершающего этапа сплошной коллективизации // История СССР, 1989, №2.

6. *Кондрашин В.В.* Коллективизация: истоки, сущность, последствия. Беседа за "круглым столом" // История СССР. 1989, №3.

7. *Кузьо Т.* Гласність і проблема голоду 1930-х років в Україні // Сучасність, 1989, №9.

8. *Кульчицький СВ.* 1933: Трагедія голоду. К., 1989.

9. *Максудов С* Потери населения СССР. Wensson, Vermont, 1989.

10. Пахаренко В. Геноцид: правда про голод на Україні 1933 р. / Жовтень, 1989, №1,2.

11. *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Укр.. історичний журнал, 1989, №8.

12. Про минуле - заради майбутнього. Зб. наук. праць./Упорядн. Ю. Шаповал. К., 1989. ,

13. *Цапин В.В.* Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории, 1989. №4.

1990

1. *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.П.* Опыт оценки численности населения СССР 1926 - 1941 гг. //Вестник статистики (М.), 1990, №7.

2. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990.

3. Голод на Україні (1931-1933 рр.). Документи і матеріали. / Упорядн. В.І. Марочко, Є.П. Шаталіна // Український історичний журнал, 1989. № 7-12; 1990, №.

4. Демографические процессы в СССР. Сб. научных трудов. М. 1990.

5. *Кузнецов В.І.* Зустріч в Інституті історії АН УРСР з головою Комісії при Конгресі США по вивченню голоду на Україні в 30-ті роки Д. Мейсом // Укр. історичний журнал, 1990, №7.

6. *Кульчицький СВ.* Як це було. Читаючи документ створеної при Конгресі США "Комісії по голоду 1932-1933 рр. на Україні" // Під прапором ленінізму. 1990, №23.

7. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет. 1990. К., 1992.

8. О голоде 1932-1933 годов на Украине и

публикації зв'язаних з ним архівних матеріалів // Правда України, 1990, 7 лютого.

9. *Пирог Р.Я.* В чьому причина голоду на Україні в 30-х роках // Известия ЦК КПСС, 1990, №9.

10. *Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселёв И.Н.* Півстоліття мовчання. (Всесоюзна перепись населення 1937 р.) // Соціологічні дослідження, 1990, №6-7.

11. *Рудницький О.П.* Демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. К., 1990. Вип. 24.

12. *М.Хандрос Б.* Смертні листи//Юність, 1990. №12.

13. *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. К., 1990.

14. *Chalk F., Yonasson K.* The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies. New Haven, 1990.

15. Investigation of the Ukrainian Famine 1932-33 . Oral History Project of the Commission on Ukrainian Famine. Washington, D.C., 1990. 3 vol.

1991

1. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. М., 1991.

2. *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні. 20-30-ті роки. К., 1991.

3. *Конквест Р.* Большой террор. Рига. Кн. 1,2, 1991.

4. *Кульчицький СВ.* Ціна "великого перелому" К., 1991.

5. *Кульчицький С, Максудов С.* Втрати населення України від голоду 1933 р. // Укр.. іст. журнал, 1991, №2.

6. *Максудов СЮ.* Демографічні втрати населення України в 1930-1938 рр. // Український іст. журнал, 1991, №1.

7. *Марочко В.І* Голод і його "творці" // Комуніст України, 1991, №6.

8. *Марочко В.І.* Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини та наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 1991. Вип. 1.

9. *Осколков Е.Н.* Голод 1932-1933: Хлебозаготовки и голод 1932-1933 года в Северо-Кавказском крае. Ростов-на-Дону, 1991.

10. *Рудницький О.П.* Демографические потери Украины в результате голода 1932-1933 гг. // Демографічні дослідження, 1991, Вип. 15.

11. Тезисы докладов и сообщений 7-ой Всесоюзной конф. по исторической демографии. М., 1991, 4.1.

12. 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. К., 1991.

13. *Conquest R.* Stalin: Breaker of Nations. New-York, 1991.

14. Lettere da Kharkov: La carestia in Ukraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani.

1932-1933. A cura di A. Graziosi. Torino, 1991.

15. *Tauger Mark*. The 1932 Harvest and the Famine of 1933 // *Slavic Review*, 50, no.1 (Spring 1991).

1992

1. *Васильев В.Ю.* Крестьянские восстания на Украине. 1929-1930 годы // *Свободная мысль* (М.), 1992, №9.

2. *Ивницкий Н.А.* Голод 1932-1933 гг.: кто виноват? Лекции по отечественной истории. М., 1992.

3. *Ивницкий Н.А.* Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929-1932 гг.). М., 1992.

4. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933. Збірник док. і матеріалів. К., 1992. 2-е вид., 1993.

5. *Кульчицький С.В.* Людомор-33. Продовження геноциду // *Україна*, 1992. № 28.

6. *Кульчицький С.В.* Україна як об'єкт комуністичного експерименту // *Розбудова держави*, 1992, №6.

7. *Максудов С.* Оцінка втрат населення України в роки колективізації // *Філософська і соціологічна думка*, 1992, №4.

8. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. К., 1992.

9. *Пирожков С.И.* Трудовий потенціал в демографічному вимірі. К., 1992.

1993

1. *Воля О.* Мор: книга буття України. К., 1993.
2. *Замлинський В.* Механізми терору голодом // *Сучасність*, 1993, №1.
3. *Капелюшний Л.* Голодомор//*Известия*, 1993, 3 июня.
4. *Конквест Роберт.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. К., 1993.
5. *Марочко В.І.* Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932-1933 рр. // *Український іст. журнал*, 1993, №10.
6. *Мухіна М.* Упокорення голодом. Збірник документів. К., 1993.
7. *Kulchytsky George.* Western Relief Efforts During the "Stalin Famine" // *The Ukrainian quarterly*, vol. 49, no. 2. Summer 1993.
10. *Mace James.* How Ukraine Was Permitted to Remember // *The Ukrainian quarterly*, vol. 49, no.2. Summer 1993.

1994

1. *Боєчко Василь, Ганжа Оксана, Захарчук Борис.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний етап. К., 1994.
2. *Зеленин И.Е.* "Революция сверху": завершение и трагические последствия // *Вопросы истории*, 1994, №10.
3. *Земсков В.Н.* Судьба "кулацкой ссылки" (1930 - 1954 гг.) // *Отечественная история*, 1994, №1.

Проф. СВ. Кульчицький

4. Население России в 1920-50-е годы: численность, потери, миграции. М., 1994.

5. О голоде 1932-1933 годов и его оценке в Украине. И.Е. Зеленин и др. // Отечественная история, 1994. №6.

6. *Шаповал Ю.І.* Людина і система. Штрихи до портретів тоталітарної доби в Україні. К., 1994.

1995

1. *Араловец Н.А.* Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история, 1995, №1.

2. Голод 1932-1933 годов. Сборник статей под ред. Ю.Н. Афанасьева. М., 1995.

3. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Матеріали Міжнародної наук. конференції. Київ, 9-10 вересня 1993 р. К., 1995.

4. *Конквест Р.* Письмо в редакцию // Отечественная история, 1995, №6.

5. *Костюк Г.О.* Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). К., 1995.

6. Красная армия и коллективизация деревни (1928-1933 гг.) в СССР. Составители А. Томано, Н. Тархова. Наполи, 1995.

7. *Кульчицький СВ.* Ще раз про демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Україні // Український іст. журнал, 1995, № 3.

8. *Мейс Д.Е.* Політичні причини голодомору на

Україні (1932-1933) // Український іст. журнал, 1995. №1.

9. *Мерль Ш.* Голод 1932-1933 годов - геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история, 1995, №1.

10. *Осокіа Е.А.* За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история, 1995, №2.

11. Письма И.В. Сталина В.М. Молотову 1925-1936 гг. Сборник документов. М., 1995.

12. *Davies R.W., Tauger M.B.* Wheatcroft S.G. Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932-1933 // Slavic Review, 54, no.3 (Fall 1995).

1996

1. *Ганжа О.І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. К., 1996.

2. *Івницький Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). М., 1996.

3. *Конончук Т.І.* Трагедія голодомору 1932-1933 рр. у фольклорі України: проблеми художньої трансформації історичної правди. К., 1996.

4. *Кульчицький Станіслав.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К., 1996.

5. *Романець Н.Р., Ченцов В.В.* "Охівська справа": правда і вигадки // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. К., 1996.

6. Судьбы российского крестьянства. Под общей ред. Ю.Н. Афанасьева. М., 1996.

7. *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы поли-

тической власти в 30-е годы. М., 1996.

1997

1. *Васильев В., ЛИНН Віола.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930). Зб. статей і документів. Вінниця, 1997.

2. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. К., 1997.

3. *Кульчицький С.В.* Демографічні втрати від голоду 1933 р. в областях УСРР // Записки історичного факультету ОДУ, 1997, Вип. 5.

4. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Довідник. Частина 2. К., 1997.

5. *Пайпс Ричард.* Россия при большевиках. М., 1997.

6. Писатель и вождь. Переписка М.А. Шолохова с И.В. Сталиным. 1931 - 1950 годы. Сб. док. из личного архива И.В. Сталина. Сост. Ю. Мурин. М., 1997.

7. *Шаталіна С.П.* Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928-1932 рр.). К., 1997.

1998

1. Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. К., Нью-Йорк, 1998.

2. *Кульчицький С.В.* Тридцять третій рік: чи потрібна пам'ять про нього українському суспільству? // Політика і час, 1998, №11-12.

1999

1. *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. К., 1999.

2. *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). К., 1999.

3. *Куртуа Стефан, Верт Никола, Панне Жан-Луи, Пачковский Анджей, Бартошек Карел, Марголен Жан-Луи.* Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. М., 1999.

4. Портрет темряви. Свідчення, документа і матеріали. У 2-х кн. К., Нью-Йорк, 1999.

5. *Bilinsky Ya.* Was the Ukrainian Famine of 1932-1933 Genocide? // Journal of Genocide research. 1999, № 1.

2000

1. *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: злочини проти народу. К., 2000.

2. Голод-геноцид 1933 року в Україні. Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Матеріали Міжнародної науково-тсоретичної конференції. Київ, 28 листопада 1998 р. К., Нью-Йорк, 2000.

2001

1. Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик. Одеса-Львів, 2001.

2. Грациози Андреа. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне 1917-1933. М., 2001.

3. Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932-1933 рр. За ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала. К., 2001.

4. *Кульчицький С.В.* Таємниця Тридцять сьомого року (проблема джерел) // Бахмутський шлях (Луганськ), 2001 ,№3/4.

5. "Совершенно секретно": Лубянка - Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Ред.-сост. Г.Н. Севастьянов и др. Т.1 - 4., М., 2001.

6. *Сталин и Каганович.* Переписка 1931-1936 гг. Составители О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис и др. М., 2001.

7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. 1927-1933. Составители: В. Данилов, И. Зеленин, В. Кондрашин, Н. Сидоров и др. М., 2001 - 2005.

8. *Фицпатрик Ш.* Советские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е гг.: деревня. М., 2001.

9. *Boriak Hennadii.* The Publication of Sources on the History of the 1932-1933 Famine-Genocide: History, Current State and Prospects // Harvard Ukrainian Studies, vol. 25, no. 3/4 (Fall 2001).

10. *Graziosi Andrea.* The Great Famine of 1932-1933: Consequences and Implications // Harvard Uk-

rainian Studies, vol. 25, no. 3/4 (Fall 2001).

11. *Maksudov Sergei*. Victory over the Peasantry // Harvard Ukrainian Studies, vol. 25, no. 3/4 (Fall 2001).

12. *Pianciola Niccolo*. The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931-1933 // Harvard Ukrainian Studies, vol. 25, no. 3/4 (Fall 2001).

13. *Tauger Mark*. Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931-1933 // The Carl Beck Papers, number 1506, 2001. Pittsburgh, Penn.

14. *Terry Martin*. The Affirmative Action Empire. Nations and nationalism in the Soviet Union. 1929-1939. Ithaca, London, 2001.

2002

1. *Кондрашин Виктор, Пеннер Диана*. Голод 1932-1933 годов в российской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). Самара-Пенза, 2002.

2. *Кульчицький Станіслав*. Історичне місце радянської державності. К., 2002.

3. *Кульчицький С*. Масовий терор як метод колективізації селян-власників // Політичний терор і тероризм в Україні. Історичні нариси. К., 2002.

2003

1. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листопада

- 2000 р. Матеріали. К., Нью-Йорк, 2003.
2. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. Під ред. В.М. Литвина. К., 2003.
3. Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. К., 2003.
4. Голодомор в Україні у ХХ столітті. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Будапешт-Ужгород, 2003.
5. *Гришко Василь*. Москва сльозам не вірить. К., 2003.
6. *Дровозюк С* Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932-1933 рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 7. - К., 2003.
7. *Кондрашин В.В.* Голод 1932-1933 годов в российской деревне. Пенза. 2003.
8. *Конквест Роберт*. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. К., 2003.
9. *Кульчицький Станіслав*. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Єфіменко Геннадій. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. К., 2003.
10. *Кульчицький Станіслав*. Міжнародний симпозіум в Італії // День, 2003 , 22 листопада.
11. *Кульчицький С* Українська революція 1917 року: новий погляд. К., 2003.
12. Парламентські слухання щодо вшанування

пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років, 12 лютого 2003 р. К., 2003.

13. *Пихорович В.Д.* О причинах и последствиях голода 1932-1933 гг. на Украине (особое мнение) // *Марксизм и современность*. 2003. №1-2 (24-25).

14. *Сергійчук Володимир.* Як нас морили голодом. К., 2003.

15. *Солдатенко Валерій.* Голодний тридцять третій: суб'єктивні думки про об'єктивні процеси // *Дзеркало тижня*, 2003, 28 червня.

16. "Українізація" 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. К., 2003.

17. *Davies R. W., Wheatcroft Stephen.* The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931-1933. Palgrave, 2003.

18. *Famine-genocide in Ukraine, 1932-1933. Western archives, testimonies and new research.* Ed. by Wsevolod W. Isajiv. Toronto, 2003.

2004

1. *Васильєв В.Ю.* Голод 1932-1933 рр. в Україні: новітні інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* Вип. 27. К., 2004.

2. Голодомор 1932-1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення. Матеріали другої міжнародної конференції. Київ, 28 листопада 2003 р. К., 2004.

3. *Касьянов Георгий.* Разрытая могила: голод

1932-1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании // *Ab Imperio*, 2004/3.

4. *Kulchitski S.* Terror als Methode Hungergenozid in der Ukraine 1933 // *Osteuropa*, 2004, N 12.

5. *La morte d terra. La grande "carestia" in Ucraina nel 1932-33.* Roma, 2004.

6. *Pianciola Niccolo.* Famine in the Steppe // *Cahiers du Monde russe*, 45/1-2, janvier-juin 2004.

2005

1. Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. Львів, 2005.

2. Голод-геноцид 1932-1933 років в Україні. За загальною ред. Ю. Шаповала. Видано в Канаді (без зазначення місця видання), 2005.

3. *Граціозі Андре.* Війна і революція в Європі. 1905-1956 рр. К., 2005.

4. *Граціозі Андре.* Голод у СРСР 1931-1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // *Українськ. іст. журнал*, 2005, №3.

5. День і вічність Джеймса Мейса. За загальною редакцією Лариси Івшиної. К., 2005.

6. *Зімон Герхард.* Чи був голодомор 1932-1933 рр. інструментом "ліквідації" українського націоналізму? // *Українськ. іст. журнал*, 2005, №2.

7. *Кульчицький С.В.* Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. К., 2005.

8. *Соловей Дмитро.* Сказати правду. Три праці

- про голодомор 1932-1933 років. К., Полтава, 2005.
9. *Тисячна Надія*. "Інтелектуальна Європа про український геноцид". В Італії та в Україні вийшли друком книжки про трагедію Голодомору // *День*, 2005, 7 вересня.
10. *Kusnierz Robert*. *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929-1933)*., Torun, 2005.

2006

1. *Єфіменко ГГ*. Економічні аспекти національної політики Кремля щодо радянської України (1918-1919 рр.) // *Українськ. іст. журнал*, 2006, №1.
2. Марочко Василь. "З найкращими побажаннями...". Зустріч з Робертом Конквестом у Стенфордському університеті // *День*, 2006, 17 червня.
3. *Чемоданов И.В.* Была ли альтернатива насильственной коллективизации? // *Вопросы истории*, 2006, №2.
4. *Dietsch Johan*. *Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian historical culture*. Lund, 2006.

IV. Контрольні запитання (для іспиту)

1. Геноцид як політико-правова категорія.
2. Зарубіжна історіографія голоду 1932 - 1933 рр.
3. Радянська історіографія голоду 1932 - 1933 рр.
4. Пострадянська історіографія голоду 1932 - 1933 рр. (Російська Федерація).
5. Пострадянська історіографія Голодомору-33 в Україні.
6. Голодомор-33. Свідчення очевидців.
7. Документальні публікації про Голодомор в Україні.
8. Крах ленінської революції.
9. Два відступи В. Леніна від комуністичної доктрини (1921, 1923 рр.).
10. Ідея сталінської "революції зверху".
11. Національна політика Кремля в Україні (1917- 1921).
12. Національна політика Кремля в Україні: 1922 рік.
13. Національна політика Кремля в Україні (1923 - 1932).
14. Національна політика Кремля 1933 - 1938 рр.
15. Індустріалізаційна гонка.
16. Фінансування індустріалізаційної гонки.

17. Радянська зовнішня торгівля в 1929 - 1938 рр.
18. Політика хлібозаготівель в 1926 - 1931 рр.
19. "Запаморочення від успіхів".
20. Криза колгоспного ладу.
21. Оцінка Й. Сталіним ситуації в Україні в 1932 р.
22. Місії В. Молотова в УСРР і Л. Кагановича на Кубані.
23. Ставлення компартійно-радянського апарату до терору голодом.
24. П. Постишев як організатор весняної сівби 1933 року.
25. Географія голоду.
26. Підсумки індустріалізації (на 1938-й рік).
27. Колгоспи як елемент командної економіки.
28. Голод в південних губерніях УСРР в 1921 - 1923 рр.
29. Голод 1947 р. в УРСР.
30. Масовий терор 1937 - 1938 рр.
31. Віддалені наслідки Голодомору і Великого терору.
32. Постгеноцидне суспільство.

V. Теми рефератів

1. Зміст поняття "геноцид" у міжнародному праві.

2. Свідчення про Голодомор в іноземній пресі 30-х рр.

3. У. Дюранті: діяльність в СРСР.

4. Перші дослідники Голодомору в українській діаспорі (до 1982 р. включно).

5. Вшанування жертв Голодомору у зарубіжному світі в 1983 р.

6. Обставини виникнення і діяльність комісії Конгресу США по українському голоду 1932 - 1933 рр.

7. Діяльність Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні (1988 -1990 рр.).

8. Діяльність Асоціації дослідників голоду 1932 -1933 рр. в Україні.

9. Голодомор-33 в українському фольклорі.

10. Роль інформації про голод 1932 -1933 рр. у розгортанні національно-визвольної боротьби в Україні (1988 - 1991 рр.).

II. Українські радянські письменники про голод 1932 - 1933 рр.

12. Ставлення української політичної еліти до проблеми голоду 1932 - 1933 рр. після 1987 р.

13. Документальні видання про Голодомор. Джерелознавчий аналіз.

14. Спогади про Голодомор. Джерелознавчий аналіз.

15. Голод 1932 - 1933 рр. у масовій свідомості сучасного покоління громадян України.

16. "Чорна книга комунізму". Дискусії навколо неї у світовій пресі.

17. Українсько-російський діалог з проблем голоду 1932 - 1933 рр. після 1991 р.

18. Дискусії про Голодомор-33 в західній літературі.

19. Наукова творчість проф. В.П. Данилова.

20. Наукова творчість проф. Роберта Конквеста.

21. Наукова творчість проф. Дж. Мейса.

22. Аграрна політика в добу "воєнного комунізму".

23. Роль масового терору в комуністичній революції.

24. Радянська влада: сутність і функціонування.

25. Марксизм-ленінізм про долю селянства в державі "диктатури пролетаріату".

26. Праця В. Леніна "Про кооперацію". Спроби інтерпретації.

27. Сталінська "революція зверху": хронологічні рамки, ідеологія, методи і цілі.

28. Україна у складі СРСР: перше десятиліття (1923 - 1932).

29. Українські суперечності навколо кордонів (1923 - 1932).

30. "Петлюрівська українізація" і терор голодом.

31. "Український націоналізм - головна небезпека". 1933 — 1938 рр.
32. Форсування темпів індустріалізації СРСР в роки першої п'ятирічки.
33. Фінансування капітального будівництва у промисловості СРСР (1925 - 1932 рр.).
34. "Торгівля з іноземцями".
35. Зерновий експорт в СРСР (1923 - 1938 рр.).
36. Криза колгоспного ладу в 1931 - 1933 рр.
37. Діяльність надзвичайної хлібозаготівельної комісії П. Постишева в Поволжі.
38. Діяльність надзвичайної хлібозаготівельної комісії В. Молотова в УСРР.
39. Діяльність надзвичайної хлібозаготівельної комісії Л. Кагановича на Кубані.
40. Терор голодом: ідеологічна інтерпретація і методи.
41. Терор голодом: виконавці і "зрадники".
42. Обмеження на пересування населення в СРСР, запроваджені в 1932 - 1933 рр.
43. Весняна посівна кампанія 1933 р. - виховання голодом.
44. Хлібозаготівлі в Україні (1926 - 1928 рр.).
45. Хлібозаготівлі в Україні з урожаю 1930 р.
46. Хлібозаготівлі в Україні з врожаю 1931 р.
47. Хлібозаготівлі в Україні з врожаю 1932 р.
48. Хлібозаготівлі в Україні в 1933 - 1938 р.
49. Комітети незаможних селян в 1930 - 1932 рр.
50. Радянські правоохоронні органи в 1932 -

Голод-геноцид 1932-1933 рр. в Україні

1933 рр. і голод.

51. Діяльність політвідділів МТС і колгоспів.

52. Дискусія про демографічні наслідки Голодомору.

53. Географія голоду 1932 - 1933 рр. в СРСР.

54. Голод 1931 - 1933 рр. в Казахстані. Причини і наслідки.

VI. Система оцінювання

Формою контролю засвоєння знань по цьому курсу є іспит. Використовується рейтингова система оцінки з максимальною кількістю балів - 100. Градація балів:

- до 60 балів - незадовільно;
- від 61 до 75 балів - задовільно;
- від 76 до 90 - добре;
- від 91 до 100 - відмінно.

Формально підпорядковуючись існуючій в НАУКМА системі оцінювання, екзаменатор розкладає підсумкову оцінку в балах не на дві, а на три складові з однаковим максимумом (33,3 бали): відповідь на іспиті, активність на семінарських заняттях, якість реферату. Це означає, що сама по собі відповідь на іспиті, якою б вона не була, не забезпечить задовільної оцінки.

Найважливішим елементом засвоєння курсу вважається самостійна робота студента, тобто підготовка реферату на тему, яку він обирає самостійно серед загальної сукупності пропонованих тем. Теми, які пропонуються в матеріалах до навчального курсу, формулюються таким чином, щоб забезпечити цілковиту самостійність написання рефератів. Основною метою реферату є не тільки (і навіть не стільки) засвоєння курсу, скільки прищеплення студенту навичок науково-дослідної

роботи. Студент може за узгодженням з викладачем змінювати назву реферату або навіть «запропонувати власну тему. Співпадіння з виконаними раніше темами не має значення, головним вважається чинники самостійності і якості дослідження.

Якщо студент через об'єктивні причини не зміг бути присутнім на більшості лекцій, він може компенсувати відсутність додатковим рефератом. Якщо студент був присутнім на всіх лекціях і брав активну участь в семінарських заняттях, оцінка на іспиті виставляється автоматично. Сам іспит відбувається у формі співбесіди.

Проф. С В. Кульчицький

VII. Методичні матеріали

Голод як геноцид*

Завданням істориків має бути доведення наукового, а юристів і державних службовців - правового і політичного висновків про те, що Голодомор являв собою геноцид. Усі ми разом зобов'язані домогтися від міжнародного співтовариства правової оцінки голоду 1932 - 1933 рр. в Україні як дії, передбаченої Конвенцією ООН „Про попередження злочину геноциду і покарання за нього". Це - наш моральний обов'язок перед пам'яттю мільйонів полеглих від терору голодом наших співвітчизників. Полеглих не від голоду, а від терору голодом!

I. Геноцид як політико-правова категорія

1. Суть питання

12 жовтня 2005 р. в Інституті Антоніо Грамші (Рим) відбувся науковий семінар на тему: "Сталін, радянський голод 1931 — 1933 рр. і український Голодомор". Директор інституту проф. Сільвіо Понс і декан факультету політичних і адміністративних наук Неаполітанського університету проф. Андреа Граціозі, які були ініціаторами семінару, поставил на розгляд італійських русистів та

* Першодрук див.: С.Із. Кульчицький. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. Голод 1932-1933 гг. в Украине как геноцид. К., Институт истории Украины НАН Украины, 2005. 220 с.

україністів тільки одне питання: чим відрізнявся український Голодомор 1932 — 1933 рр. «від голоду, викликаного хлібозаготівлями з урожаю 1931 року в усьому Радянському Союзі (включаючи й Україну), а також від голоду, викликаного хлібозаготівлями з урожаю 1932 року в радянських республіках, за винятком України? Така постановка питання мала на меті виявити, чи існують переконливі наукові аргументи для того, щоб розглядати Голодомор як геноцид українського народу.

Склад іноземних учасників семінару в Римі був обмеженим: я представляв Україну, а Олег Хлевнюк - Росію. Слід вказати, що представник російської сторони більш відомий на Заході, ніж у Росії або в Україні, тому що його основні монографії опубліковані тільки англійською мовою. Він працює в Державному архіві Російської Федерації, має науковий ступінь доктора наук і по праву вважається неперевершеним знавцем джерельної бази сталінського періоду історії СРСР.

Слід подякувати тим історикам на Заході, які взяли близько до серця проблему, що стосується тільки нас. 10 листопада 2003 року була опублікована Спільна заява 36 держав у зв'язку з 70-ю річницею Голодомору 1932 - 1933 рр. в Україні як офіційний документ 58-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН. У ній нема визначення української трагедії як геноциду, хоч у представленому МЗС

VI. Система оцінювання

Формою контролю засвоєння знань по цьому курсу є іспит. Використовується рейтингова система оцінки з максимальною кількістю балів - 100. Градація балів:

- до 60 балів - незадовільно;
- від 61 до 75 балів - задовільно;
- від 76 до 90 - добре;
- від 91 до 100 - відмінно.

Формально підпорядковуючись існуючій в НАУКМА системі оцінювання, екзаменатор розкладає підсумкову оцінку в балах не на дві, а на три складові з однаковим максимумом (33,3 бали): відповідь на іспиті, активність на семінарських заняттях, якість реферату. Це означає, що сама по собі відповідь на іспиті, якою б вона не була, не забезпечить задовільної оцінки.

Найважливішим елементом засвоєння курсу вважається самостійна робота студента, тобто підготовка реферату на тему, яку він обирає самостійно серед загальної сукупності пропонованих тем. Теми, які пропонуються в матеріалах до навчального курсу, формулюються таким чином, щоб забезпечити цілковиту самостійність написання рефератів. Основною метою реферату є не тільки (і навіть не стільки) засвоєння курсу, скільки прищеплення студенту навичок науково-дослідної

Голод-геноцид 1932-1933 рр. в Україні

роботи. Студент може за узгодженням з викладачем змінювати назву реферату або навіть «запропонувати власну тему. Співпадіння з виконаними раніше темами не має значення, головним вважається чинники самостійності і якості дослідження.

Якщо студент через об'єктивні причини не зміг бути присутнім на більшості лекцій, він може компенсувати відсутність додатковим рефератом. Якщо студент був присутнім на всіх лекціях і брав активну участь в семінарських заняттях, оцінка на іспиті виставляється автоматично. Сам іспит відбувається у формі співбесіди.

VII. Методичні матеріали

Голод як геноцид*

Завданням істориків має бути доведення наукового, а юристів і державних службовців - правового і політичного висновків про те, що Голодомор являв собою геноцид. Усі ми разом зобов'язані домогтися від міжнародного співтовариства правової оцінки голоду 1932 - 1933 рр. в Україні як дії, передбаченої Конвенцією ООН „Про попередження злочину геноциду і покарання за нього". Це - наш моральний обов'язок перед пам'яттю мільйонів полеглих від терору голодом наших співвітчизників. Полеглих не від голоду, а від терору голодом!

I. Геноцид як політико-правова категорія

1. Суть питання

12 жовтня 2005 р. в Інституті Антоніо Грамші (Рим) відбувся науковий семінар на тему: "Сталін, радянський голод 1931 — 1933 рр. і український Голодомор". Директор інституту проф. Сільвіо Понс і декан факультету політичних і адміністративних наук Неаполітанського університету проф. Андреа Граціозі, які були ініціаторами семінару, постаяипи на рочглял італійських русистів та

* Першодрук див.: С.13. Кульчицький. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид. Голод 1932-1933 гг. в Украине как геноцид. К., Институт истории Украины ПЛИ Украины, 2005. 220 с.

україністів тільки одне питання: чим відрізнявся український Голодомор 1932 — 1933 рр. «від голоду, викликаного хлібозаготівлями з урожаю 1931 року в усьому Радянському Союзі (включаючи й Україну), а також від голоду, викликаного хлібозаготівлями з урожаю 1932 року в радянських республіках, за винятком України? Така постановка питання мала на меті виявити, чи існують переконливі наукові аргументи для того, щоб розглядати Голодомор як геноцид українського народу.

Склад іноземних учасників семінару в Римі був обмеженим: я представляв Україну, а Олег Хлевнюк - Росію. Слід вказати, що представник російської сторони більш відомий на Заході, ніж у Росії або в Україні, тому що його основні монографії опубліковані тільки англійською мовою. Він працює в Державному архіві Російської Федерації, має науковий ступінь доктора наук і по праву вважається неперевершеним знавцем джерельної бази сталінського періоду історії СРСР.

Слід подякувати тим історикам на Заході, які взяли близько до серця проблему, що стосується тільки нас. 10 листопада 2003 року була опублікована Спільна заява 36 держав у зв'язку з 70-ю річницею Голодомору 1932 - 1933 рр. в Україні як офіційний документ 58-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН. У ній нема визначення української трагедії як геноциду, хоч у представленому МЗС

України проєкті документу воно знаходилося. 25 листопада того року газета "День" (Київ) опублікувала інтерв'ю з Постійним представником України при ООН Валерієм Кучинським щодо роботи над цим документом. Але в ньому нема відповіді на те, чому дипломати багатьох країн чітко дали зрозуміти українським колегам, що вони не готові включити до документа слово "геноцид". Відповідь пролунала тільки на семінарі в Інституті А.Грамші: українська сторона тоді не надала Третьому комітету ООН доказів того, що радянський режим знищував українців. Представлені документи свідчили про те, що у 1932 - 1933 рр. в Україні загинули від голоду мільйони людей. Але це було відомо й раніше.

За авторитетним твердженням О.Хлевнюка, документи радянських архівів не містять у собі прямої відповіді на запитання про те, чому були знищені мільйони українських селян. Я теж багаторазово стверджував у минулому, що у нас є вичерпна документальна база для відповіді на запитання, ЯК селян знищували, але нема документів про те, ЧОМУ їх нищили. Виконавці злочинів Кремля потребували інструкцій, і вони відклалися в архівах. Але Сталін нікому не мусив доповідати, ЧОМУ він застосував терор голодом, якщо вжити термін, уперше використаний англійським дослідником Робертом Конквестом.

Переконлива відповідь на питання про мотиви

злочину можлива тільки в ході комплексного аналізу багатьох документів. У 2005 році "Український історичний журнал" опублікував статті одного з кращих на Заході знавців національної політики КПРС професора Кьольнського університету Герхарда Зімона і вже згаданого вище Андреа Граціозі, в яких аналізується сталінський терор голодом. Використовуючи висновки своїх зарубіжних і вітчизняних колег, а також власний майже 20-річний досвід роботи над проблемою українського Голодомору, я хочу зробити спробу відповісти на запитання про те, чому Сталін нас нищив. Це особливо важливо, тому що Голодомор лише в останню чергу слід розглядати як історичну проблему. У першу чергу він є глибокою і незагоюваною раною на тілі народу. Ця рана не загоїться, доки ми не зрозуміємо, якими були до Голодомору і якими стали після нього.

2. Перші спроби визначення Голодомору як геноциду.

Ототожнення Голодомору 1932 - 1933 рр. в Україні з геноцидом натрапляє, перш за все, на термінологічні труднощі. Тому розгляд поставленої проблеми слід починати з термінології.

Термін "геноцид" (народовбивство) застосував уперше польський адвокат Рафаель Лемкін у книзі "Правителі країн Осі в окупованій Європі" (Axis Rulers in Occupied Europe), яка вийшла з друку у 1944 р. Цим словом Лемкін назвав

суцільне винищення євреїв і ромів на підконтрольній нацистам території. Маючи на увазі саме таке значення терміну, Генеральна Асамблея ООН у схваленій 11 грудня 1946 року резолюції визначила: "Відповідно з нормами міжнародного права геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ і за здійснення якого основні винуватці мають бути піддані покаранню"¹.

Оскільки масові винищення людей були поширеним в історії явищем, і загроза їх повторення залишалася актуальною, Організація Об'єднаних Націй визнала за необхідне внести поняття геноциду у міжнародне право. Це створювало юридичну базу для налагодження міжнародного співробітництва в боротьбі з подібними злочинами, в тому числі з боку осіб, наділених за конституцією вищою владою. 9 грудня 1948 року Генеральна Асамблея ООН одноголосно прийняла "Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього". У статті I Конвенції проголошувалося: "Сторони, які домовляються, підтверджують, що геноцид незалежно від того, чи здійснений він у мирний або воєнний час, є злочином, який порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходи попередження і карати за його здійснення". Стаття II подавала визначення геноциду: "дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу

як таку". Під знищенням розумілося а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; в) навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; г) вжиття заходів, розрахованих на попередження дітонароджуваності у середовищі такої групи і, нарешті, д) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу"².

Конвенція була прийнята голосами 56 наявних тоді членів Генеральної Асамблеї ООН і запропонована для ратифікації або приєднання до неї. Вона набула сили з 12 січня 1951 року, тобто на 90-й день після того, як у Генерального секретаря ООН були задепоновані перші 20 актів про ратифікацію або приєднання. Відтоді ця Конвенція стала інструментом попередження геноциду. Дійовість її істотно зросла після завершення "холодної війни".

Сформульовані у цьому документі юридичні норми не давали 100-відсоткової гарантії на ідентифікацію усіх випадків масового знищення людей як геноциду. Цілком відповідав їм лише Голокост часів Другої світової війни: нацисти або знищували євреїв там і тоді, де і коли їх знаходили, або створювали їм фізично неможливі умови для життя. Власне, Конвенція й була розроблена по свіжих слідах Голокосту. Випадки масового знищення людей, які мали місце до Голокосту, не

завжди ідентифікувалися як геноцид й через іншу причину. Фахівці правової науки не бажали робити винятків при застосуванні ключової норми юриспруденції: закон не має зворотної дії,

Голод 1932 - 1933 рр. був в СРСР забороненою темою. Керівники державної партії наважилися розповісти на XX з'їзді КПРС (1956 р.) про сталінський терор, спрямований передусім проти компартійно-радянської номенклатури та інтелігенції, але приховували до останньої можливості терор голодом у колективізованому селі. Лише після того, як українська діаспора домоглася створення в Конгресі США тимчасової комісії з розслідування подій 1932 - 1933 рр. в Україні, сталінське табу на згадування голоду було скасоване.

Очолювана Дж.Мейсом комісія Конгресу США не мала доступу до радянських архівів і працювала здебільшого з емігрантами, які пережили колективізацію та голод, а після Другої світової війни опинилися у Північній Америці. Звичайно, очевидці Голодомору не могли розібратися у хитроплетеннях сталінської політики, але інстинкт жертви підказував їм, що радянська влада мала намір фізично знищувати їх. Комісія Дж. Мейса відтворила на основі сотень свідчень реальну картину подій і у квітні 1988 року представила Конгресу США остаточний звіт.

Здійснювані в Україні з 1988 р. опитування підтверджували зафіксовану Дж. Мейсом тенденцію:

згадуючи події більш ніж піввікової давнини, свідки Голодомору відчували намір властей покарати голодною смертю "саботажників" хлібозаготівель. Окремі документи, які випадково зберіглися в архівах, підтверджують наявність такого відчуття у людей, які переживали голод. Анонімний лист, що надійшов у серпні 1933 року до редакції газети "Комуніст" з Полтави і належав, судячи за змістом і стилем, людині з вищою освітою, навіть претендував на певне узагальнення сталінської національної політики: "Фізичне знищення української нації, виснаження її матеріальних і духовних ресурсів є одним з найважливіших пунктів нелегальної програми більшовицького централізму"³.

Комісія Конгресу США назвала голод 1932 - 1933 рр. в Україні геноцидом⁴. Але це визначення базувалося не на документах, а на суб'єктивних судженнях свідків Голодомору. Крім того, ця комісія покликана була встановити факти (з чим вона блискуче справилася), а не давати їм правову оцінку. Тому після завершення її роботи українські організації Північної Америки вирішили звернутися до юристів. З ініціативи Світового конгресу вільних українців була створена Міжнародна комісія з розслідування голоду 1932 - 1933 рр. в Україні під керівництвом проф. Джейкоба Сандберга. Представники північноамериканської діаспори звернулися до найбільш визначних правозників, громадський і науковий статус яких

служив в очах світової громадськості достатньою підставою об'єктивності їх суджень.

У листопаді 1989 р. комісія Дж.Сандберга опублікувала свій вердикт. Безпосередньою причиною масового голоду в Україні вона назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами - примусову колективізацію, розкуркулювання і прагнення центрального уряду дати відсіч "традиційному українському націоналізму". Отже, юристи побачили в Голодоморі не тільки прагнення Кремля за допомогою терору голодом нав'язати селянству невластивий йому спосіб життя, але й виокремили в терорі національну складову. Голодомор в Україні був кваліфікований більшістю її членів як геноцид.

Комісія Сандберга визначила, що принцип не-застосування зворотної сили законів може бути поширений на Конвенцію ООН від 9 грудня 1948 р. лише формально. Юристи вказали, що цей принцип належить до карного права, а Конвенція перебуває поза його рамками, тому що не виносить вироків. Вона лише спонукає держави до співробітництва у попередженні й засудженні геноциду.

Звертаючись до тих, хто заперечував ідентифікацію Голодомору із злочином геноциду тільки на підставі відсутності терміну "геноцид" до Другої світової війни, Міжнародна комісія юристів поставила запитання: чи можливо було у довоєнні часи

вільно знищувати, в цілому або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу? Відповідь була очевидною. З усієї наведеної аргументації випливав вердикт: "Комісія вважає виправданою свою думку про те, що геноцид проти українського народу мав місце і суперечив діючим у той час нормам міжнародного права"⁵.

Цей вердикт базувався на доступних комісії фактах. Однак юристи з властивою їм прискіпливістю заявили, що дослідження Голодомору має бути продовжене, щоб підтвердити висновок про геноцид іншими фактами, тобто зміцнити його джерельну основу.

3. Політизація проблеми Голодомору

Ми пам'ятаємо, наскільки суспільно важливою була тема голоду 1932 - 1933 рр. на переламі 80-х і 90-х рр. Вона допомагала людям позбуватися стереотипів і переосмислювати історію радянського періоду. Ця тема стала гострою зброєю в руках тих, хто боровся за незалежність республіки. Смертні вироки для мільйонів громадян України приходили з-за її меж.

Здавалося, що після здобуття незалежності проблема Голодомору цілком перейде у підпорядкування істориків. Справді, історики почали вивчати її системно й різнобічно. Але ця проблема стала популярною й на політичній арені. Кожна з протиборствующих сторін вилучала з наукових

праць про голод 1932 - 1933 рр. потрібні факти, ігноруючи зміст у цілому. Жодна з них не спромоглася переконати іншу у своїй правоті, тому що нікого не цікавила істина. А результат змагань між політиками всіх напрямів та науковцями неважко було передбачити. Перші повсякчасно користувалися засобами масової інформації, формуючи громадську думку, а голос других не доходив до суспільства, затухаючи у мізерних тиражах книг і брошур.

Давайте уважно прислухаємося до того, що сказав довголітній політв'язень, народний депутат України і голова Асоціації дослідників голодоморів Левко Лук'яненко на науковій конференції 15 листопада 2002 р.: "Тепер членами Асоціації дослідників голодоморів в Україні та іншими вченими зібрана велика кількість документів, що доводять: Москва навмисно спланувала і здійснила голодомор в Україні, щоб приборкати національно-визвольний рух, зменшити кількість українців та розбавити український етнос московитами, і тим запобігти в майбутньому боротьбі українців за вихід із-під влади Москви"⁶.

Здавалося б, ці слова повторюють процитований вище висновок анонімного листа до редакції газети "Комуніст", який тепер ми вже можемо обгрунтувати документально. Насправді, однак, між ними якісна різниця. Анонім з 1933 року цілком справедливо і обгрунтовано покладав вину за

український Голодомор на вождів більшовицької партії. Л.Лук'яненко, маючи на руках всі документи, надані сучасною історичною наукою, неправомірно розширював опанований вождями більшовиків Кремль до розмірів Москви, а російський народ презирливо називав "московитами".

"Осадження" панівної в СРСР нації у національних республіках (особливо в республіках Балтії і в Україні) не було винаходом одного Сталіна. Ця політика справді мала на меті підсікти під корінь національно-визвольний рух. Але переселенці з числа росіян (військовослужбовців, технічної і гуманітарної інтелігенції, кваліфікованих робітників) не задумувалися над стратегічними планами Кремля. Не задумувалися над ними й русифіковані українці, які зазнавали асиміляції (почасти стихійної, почасти свідомо спрямовуваної) впродовж століть, а не десятиліть. Як же могли реагувати мільйони так званих "московитів" безпосередньо в Україні на Голодомор в інтерпретації Л.Лук'яненка? Через безвідповідальні дії людей, які турбувалися тільки про власну політичну кар'єру, трагічне минуле почало роз'єднувати, а не об'єднувати громадян України. Ми повною мірою відчули це під час президентських виборів 2004 р. Свій внесок у роздмухування міжнародних суперечностей зробила й протилежна сторона. На парламентських слуханнях, скликаних у зв'язку з 70-ю річницею Голодомору 12 лютого 2003 р., подав

голос керівник Компартії України Петро Симоненко. Він уже не міг заперечувати голоду 1932 - 1933 рр., тому що його наявність підтвердив В.Щербицький у 1987 р. Проте, як і його попередники, П.Симоненко назвав першою причиною голоду посуху, а другою - викривлення у хлібозаготівлях на місцях - в районах та областях. Політбюро ЦК ВКП(б) і радянський уряд, за версією Симоненка, засудили викривлення і зажадали притягнення винних до кримінальної відповідальності⁷. Так нахабно брехати можна було до відкриття архівів в добу горбачовської "перебудови". У 70-ту річницю Голодомору подібні заяви виглядали відвертим блюзнірством.

Виникає закономірне запитання: чому представники крайніх політичних сил правого і лівого напрямів політизують проблему Голодомору, тобто обмінюються протилежними за змістом заявами, аніскільки не вірячи в них і взагалі не турбуючись про істину? Відповісти на це просто, тому що подібна ситуація склалася і з деякими іншими історичними проблемами. Ніхто не ламав списів навколо революції 1905 - 1907 рр., і її столітній ювілей проходив непомітно. Інша річ - Голодомор або проблема ОУН-УПА, які входять у життєвий досвід сучасного покоління громадян України - безпосередніх учасників подій або їхніх дітей. Люди мають різні думки про події недавнього минулого, а політики, як завжди, грають на публіку.

Отже, подивимося на людей.

В суспільстві одночасно присутні представники трьох поколінь - діди з бабусями, їхні діти і діти їхніх дітей. Разом з ними живе й невелика кількість представників прилеглих поколінь, тобто прадіди і правнуки. Оцінимо життєвий досвід кожного з них.

Почну з прадідів, які народжувалися до 1920 року включно. Це покоління ровесників ХХ століття, яке зазнало у своєму житті незліченну кількість страждань і злигоднів. На життя цього покоління припали Велика війна 1914 - 1918 рр., громадянські і міжнаціональні війни після загибелі Російської імперії, голод 1921 - 1923 рр., індустріалізація, колективізація і Голодомор 1932 - 1933 рр., Великий терор 1937 - 1938 рр., Друга світова війна 1939 - 1945 рр., повоєнна розруха, включно з голодом 1946 - 1947 рр. Це покоління я добре знаю як з безпосереднього спілкування, так і завдяки професії історика. З наймолодшими його представниками я й тепер спілкувався, особливо плідно - з останнім командармом УПА Василем Куком, найстарішим з активно діючих журналістів Європи, берлінським професором Богданом Осадчуком, колишнім віце-прем'єр-міністром УРСР з гуманітарних питань впродовж 17 років Петром Троньком.

Представники цього покоління, за винятком тих, хто до 1939 — 1940 рр. жив поза кордонами

Радянського Союзу, були "будівниками соціалізму". Більшовики, яких В.Ленін називав "краплею в народному морі", будували свою "державу-комуну" (за визначенням, знову-таки, Леніна) разом з народом. Єдність дій партії і народу досягалася за допомогою двох крилатих фраз: "Хто не з нами - той проти нас!" і "Якщо ворог не здається, його знищують!"

Масові репресії були основним методом побудови "держави-комуні". Вони тривали навіть після того, як ця держава була побудована і витримала іспит на міцність в ході радянсько-німецької війни, - аж до смерті Й.Сталіна. За допомогою репресій політична активність суспільства була знижена майже до нуля, після чого кремлівські вожді поставили на перший план інші методи управління - пропаганду та виховання.

Я належу до покоління тих, хто народжувався від 1921 до 1950 рр. Це вихованці радянської школи, яких не торкнулися масові репресії. Старші представники цього покоління є ветеранами Великої вітчизняної війни і тепер заслужено користуються шаною суспільства. Як правило, їхні уявлення про минуле відмінні від уявлень наступних поколінь, і це пояснюється не тільки зрозумілою ідеалізацією своєї молодості.

Коли з ГУЛАГу поверталися додому сотні тисяч "реабілітованих" наступниками Сталіна політичних в'язнів, Лідія Чуковська сказала свою

знамениту фразу: зустрілися дві Росії - та, що сиділа, і та, що саджала. Була, однак, й третя Росія (так само - Україна, Казахстан тощо), яка не брала участі у репресіях і не зазнавала їх. Серед таких людей ставали найбільш численними представники мого покоління. Повертаючись з ГУЛАГу, наші батьки, як правило, мовчали. Мовчали, мабуть, не тільки тому, що давали при звільненні "підписку про нерозголошення". Вони боялися ускладнити життя дітям, якщо ті почали б через недосвідченість казати щось недобре про радянську владу. Врешті-решт, вони боялися й за себе, тому що в цій країні батьки відповідали за дітей, а діти - за батьків. Така відповідальність сприймалася як норма. Ми жили у королівстві кривих дзеркал, але не розуміли цього. Нас уже не треба було репресувати, тому що ми поважали або навіть любили радянську владу. Ми точно знали, про що можна говорити на людях, і нам здавалося нормальним, що існують такі речі, які кожний мусить тримати в собі. Чудовою ілюстрацією до цього твердження є голод 1932 - 1933 рр. Всі від мала до велика знали, що він таки був, але знали й те, що про нього говорити не можна. Не можна, і крапка! Мої зарубіжні колеги, які вивчають Голодомор (а таких стає все більше), цього не розуміють. Вони знаходять пояснення в національному характері або твердять про зацькованість населення агентами КДБ. Щоб до кінця зрозуміти поведінку і спосіб

мислення радянських людей, їм треба було б народитися і жити в цій країні.

Залежність громадян від радянської влади закріплювалася не тільки і навіть не стільки стандартними репресіями — знищенням або ув'язненням. Влада була роботодавцем, і майже кожній людині в разі необхідності могла "перекрити кисень", тобто позбавити її роботи. Майже кожний в разі неслухняної поведінки міг опинитися у становищі риби, викинутої на пісок.

Слід зважити й на те, що найбільш активну частину населення чекістські селекціонери ув'язнювали або знищували впродовж десятків років. Суспільство ставало конформістським внаслідок двох основних причин: по-перше, у ньому постійно зменшувалася частка протестантів, по-друге, збільшувалася через природні причини частка вихованців радянської школи.

Виховання і пропаганда спрацьовували після припинення масових репресій через те, що радянський лад міг продемонструвати людям багато вагомих переваг над дореволюційним ладом. Він поневолював людину політично, але турбувався про мінімальний рівень її матеріального і культурного добробуту - бажала вона того чи ні. В радянські часи алкоголіки "перевиховувалися" в ЛТП, а бомжів практично не існувало.

Турбота про людину, чого не розуміють антикомуністи, була не моральним обов'язком влади, а

передумовою її існування. Щоб виникнути, комуністичний лад повинен був знищити приватне підприємництво в усіх його проявах, тобто покласти на самого себе обов'язок годувати, лікувати, навчати і розважати все населення. "Держава-комуна" настільки радикально відрізнялася від держав, де громадяни політично вільні, що її треба вважати цивілізаційно відмінною. Ця держава навіть не приховувала відсутності у себе політичної і національної свободи в загальноприйнятому значенні. Але вона таврувала ці свободи як "буржуазну демократію" і "буржуазний націоналізм", а своїх громадян переконувала в тому, що в ній і тільки в ній існують вищі цінності - "соціалістична демократія" і "соціалістичний інтернаціоналізм".

Свої "вагомні здобутки" комунізм демонстрував не тільки в людському вимірі, але й на рівні республік. Він дав Україні визнану міжнародним співтовариством радянську державність (член-засновник ООН!), багатократно наростив дореволюційні здобутки у промисловому розвитку, перетворив її в культурно розвинуту республіку і здійснив мрію багатьох поколінь українського народу про возз'єднання етнічних земель.

Дуже важко переконувати багатьох представників мого покоління в тому, що цивілізація, в якій вони прожили більшу частину свого життя, побудована на крові і кістках попереднього покоління. Багато моїх ровесників не вірять а ргіогі, що радянська

влада могла цілеспрямовано знищувати людей. Немало й таких, які досі вірять в те, що "вороги народу" справді існували. Постгеноцидне суспільство (визначення Джеймса Мейса) - це хворе суспільство.

Ті, хто народився між 1950 і 1980 рр., належать до третього покоління громадян України. Це покоління давно вже переважає інші за чисельністю, а після Помаранчевої революції воно майже відтіснило своїх батьків від управління державними і суспільними справами. Між ним і попереднім поколінням не існувало бар'єру у вигляді "підписки про нерозголошення". Тому воно нерідко поділяє стереотипи і передсуди своїх батьків. Тим більше, що воно живе в добу перемін, тобто нестабільності основних життєвих підвалин.

Коли під впливом зростаючих внутрішніх і зовнішніх навантажень "державно-комуна" розпалася і зникла, її замінила не соціальна держава західно-європейського зразка, а первинний капіталізм. Цілком природно, що у багатьох представників третього покоління, так само, як у покоління його батьків, відчувається ностальгія по радянському минулому. Громадянам важко прийняти на віру твердження істориків про те, що радянський лад в ленінсько-сталінські часи міг бути побудований тільки залізом і кров'ю. Великою кров'ю...

Все це ми повинні брати до уваги, коли хочемо переконати суспільство в тому, що терор голодом

був таким же зняряддям "соціалістичного будівництва", як всі інші форми терору. Не треба скаржитися на Верховну Раду за те, що вона до 2003 року взагалі не цікавилася Голодомором. Парламент - це дзеркало суспільства. Треба радіти вже зробленому. На спеціальному засіданні 14 травня 2003 року Верховна Рада України прийняла Звернення до українського народу у зв'язку з голодом 1932 - 1933 рр. Голодомор визначався у ньому як геноцид українського народу. За присутності 410 обранців народу документ був прийнятий голосами лише 226 депутатів, тобто мінімально необхідною кількістю.

В четверту суботу листопада 2003 року, яка була Днем пам'яті жертв Голодомору, тільки державний канал УТ-1 присвятив 70-ій річниці цієї події 30-хвилинну програму "Дзвони народної пам'яті". Приватні телеканали в меморіальну суботу транслювали, як завжди, розважальні шоу, кінокомедії, еротику⁸.

Ніщо не змінилося й тепер *. Коментуючи проект засадження дніпровських схилів у Києві калиновими кущами в пам'ять жертв Голодомору, журналістка київської газети "Сьогодні" в номері від 17 серпня 2005 р. задала собі та своїм читачам запитання, винесене в аршинний заголовок: "А не багато ли скорби для Києва?"

* Я писав це до пам'ятних днів у листопаді 2005 року, які уперше за весь час існування незалежної України відзначалися на державному рівні. Необхідний розмах Дню пам'яті жертвам Голодомору і політичних репресій надав новий Президент України.

Історикам вистачить роботи, щоб переконати суспільство в необхідності повернутися обличчям до проблем Голодомору. Тільки тоді, коли це буде зроблено, маргінальні політики випустять цю тему з рук.

II. Як осмислювали Голодомор

Голодомор є явищем, яке важко осмислити. Адже треба знайти діям його організаторів раціональне пояснення, виявити їх логіку і політичний інтерес. В усіх інших співставних за масштабами трагедіях цього ряду логіка абсолютно прозора. Турецькі уряди і нацисти знищували греків, вірмен і євреїв саме за те, що вони були греками, вірменами і євреями. Невже комуністи завжди нищили українців за те, що вони були українцями? Навіть якщо ми заявимо, що рядові комуністи були іграшкою в руках керівників ВКП(б), а останні, своєю чергою, - іграшкою в руках генсека (що більш-менш відповідає істині), то залишається цілком відкритим запитання: чому Сталін нас нищив саме в 1933 р.?

Відсутність переконливої відповіді на це запитання не означає, що її взагалі не може бути. Не випадково групи авторитетних фахівців - комісія Конгресу США у квітні 1988 р. і Міжнародна комісія юристів у листопаді 1989 р. зробили висновок про те, що Голодомор був геноцидом. Обґрунтування цього висновку обидві комісії залишили

фахівцям. Слід подивитись, як фахівці використали наявний в їх розпорядженні час - півтора десятиліття.

1. Мовчазний терор

Не так давно в Інституті історії України НАН була створена фундаментальна праця про терор і тероризм на території нашої країни в ХІХ-ХХ ст. Ми в ній постаралися розібратися в сутності державного терору та індивідуального тероризму. Конкретний матеріал про терор і тероризм у вітчизняній історії останніх двох століть цілком достатній, щоб досконально у цьому розібратися.

Одна особливість терору і тероризму залишилася поза увагою наших дослідників, у тому числі поза моєю особистою увагою. Судячи з назви (у перекладі з французької - жах), терор і тероризм спрямовані на демонстративність, показовість. Хтось знищується, аби показати іншим, що буде з ними, якщо вони не змінять своєї поведінки у певному питанні.

Типовим прикладом такого терору було розкуркулювання, тобто репресування певної частки селян, щоб залякуванням змусити всіх інших подати заяву до колгоспу. Критерій відбору в "куркулі" був один - рівень заможності. Заможні селяни більше, ніж інші, бажали зберегти приватну власність, яка давала їм засоби для прожиття. Однак статус незаможника не служив охо-

Проф. СВ. Кульчицький

ронною грамотою для тих, хто пручався. Таких незаможників репресували як "підкуркульників".

Розкуркулення як форма репресії не може бути віднесене до категорії злочинів, передбачених Конвенцією ООН "Про попередження злочину геноциду і покарання за нього". Воно не спрямоване на знищення "повністю або частково національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої".

Щоправда, вже лунають пропозиції доповнити Конвенцію ООН від 9 грудня 1948 року поняттям соціального геноциду. Соціальні групи теж зазнають жорстоких переслідувань, спрямованих на їхнє знищення. Однак досі поняття соціоциду і класоциду не є юридичним, і тому не відноситься до розглядуваної нами теми.

На перший погляд, терор голодом не має показовості. Це - стрілянина на ураження по площі. Жертвами її стають не індивіди, небезпечність яких для ініціатора репресії встановлена, і не наосліп обрані "хлопчики для побиття", а вся сукупність людей на певній території, включаючи дітей і вагітних жінок. Технологічна непотрібність демонстраційних ознак в терорі голодом і його, висловлюючись мовою радянських газет, "ідеологічна незабезпеченість" (чим можна пояснити необхідність знищення дітей і вагітних жінок?) обумовили здійснення цієї репресії у мовчанні. Терор голодом - мовчазний терор.

У чому тоді його сенс? Як знайти приховану, але цілком необхідну для будь-якого терору показовість в діях влади, спрямованих на вилучення у селян не тільки хліба, а будь-якого продовольства? Відповідь на це запитання дозволить зрозуміти, чому Сталін нищив українських селян не завжди і не всюди (як нищили греків, вірмен, євреїв і ромів), а тільки а) у 1932-1933 рр. і тільки б) у двох адміністративно-політичних утвореннях, де українське населення складало більшість - УСРР і Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю.

Починати таке дослідження потрібно з аналізу історії питання. Слід розібратися в тому, як у часі і просторі осмислювався український Голодомор.

Не дивно, мабуть, що безпомилково і негайно в ситуації розібралися самі селяни, яких знищували за допомогою голоду. Очевидці Голодомору розповідали співробітникам Дж. Мейса, що влада цілеспрямовано нищила їх. Вони не могли довести цього документально, але відчували зловісні наміри радянської влади усім своїм еством. Не дивно, що комісія Конгресу США заявила, спираючись саме на ці твердження, що голод 1932-1933 рр. в Україні є геноцидом.

Про загибель людей від голоду знали тільки там, де вони гинули. Засоби масової інформації мовчали. Навіть у службовій документації компартійно-радянських установ, яка мала гриф "цілком таємно", слово "голод" вживати не дозволялося.

Нижче буде показано на одному прикладі, що цього правила дотримувалися і на вершині владної піраміди - у політбюро ЦК ВКП(б). Коли для влади виникла необхідність втручання - хоча б для того, щоб поховати мертвих, відповідні інструкції підлеглим давалися через "особые папки" (подібно терміну "чекіст", словосполучення "особист", "особый отдел", "особая папка" не перекладаються на українську мову). Це робилося, мабуть, не тільки для того, щоб приховати інформацію. В будь-якому регіоні голод був секретом Полішинеля. Хтохто, а самі голодуючі про нього знали. "Особые папки" були потрібні, щоб зробити неможливими офіційні і неофіційні розмови про голод у середовищі компартійно-радянських працівників. Такі розмови між нормальними людьми привели б до природного запитання: як допомогти? А допомога якраз і не передбачалася. Отже, можна сказати, що замовчування голоду - один з механізмів геноциду.

Замовчування призводило до того, що в регіонах, де терор голодом не застосовувався, уявлення про характер і масштаби голодування в Україні були розмитими навіть у людей дуже високого рангу. Ось як згадував про Голодомор Микита Хрущов, який на початку 30-х рр. був другим секретарем Московського міського й обласного комітетів ВКП(б): "Я просто не уявляв собі, як може бути в 1932 році голод на Україні? Скільки ж тоді загинуло людей? Тепер я не можу сказати. Відомості про це

просочилися в буржуазну пресу, і в ній аж до останнього часу моєї діяльності іноді прослизали статті відносно колективізації і ціни цієї колективізації в життях радянських людей. Але це тепер я так кажу, а тоді я нічого такого, по-перше, не знав, а, по-друге, якби і знав про щось, то знайшлися б свої пояснення: саботаж, контрреволюція, куркульські витівки, з якими треба боротися та ін."⁹ Цей уривок з спогадів можна прокоментувати тільки стосовно дати Голодомору. Перебуваючи вже на пенсії і надиктовуючи на магнітофон свої думки про пережите, Хрущов помилився з датою, що дуже показово. У першій половині 1932 р. в Україні спалахнув голод з десятками тисяч смертних випадків і навіть з випадками каннібалізму — як наслідок хлібозаготівель з урожаю 1931 р. Проте Голодомору не сталося. Голодомор є наслідком цілковитої конфіскації хліба з урожаю 1932 р., після якої відбулося вилучення усіх інших продовольчих запасів. Смертні випадки від Голодомору почалися пізньої осені 1932 року і досягли апогею у червні 1933 р.

Як ми тепер знаємо, значно точніші відомості про те, що відбувалося у Радянському Союзі, мали спецслужби і дипломатичні представники країн Заходу. Зокрема, британське міністерство закордонних справ (Форін офіс) і уряд Великої Британії користувалися різноманітною і широкою інформацією з різних джерел, як це доводить опублікований

у 1988 році в Кінгстоні (штат Онтаріо, США) збірник документів "Форін офіс і голод: британські документи про Україну і Великий голод 1932-1933 рр." Упорядниками цього збірника були Богдан Кордан, Любомир Луцюк і Марко Царинник. Про Голодомор був чудово поінформований Беніто Муссоліні. З Харкова до нього надходили детальні і точні рапорти генерального консула Серджіо Граденіго. Рапорти склали цілу книгу, упорядковану А.Граціозі і видану в Туріні у 1991 році (тепер упорядник переклав її на українську мову)¹⁰.

Добре орієнтувався у становищі в Радянському Союзі новообраний президент США Франклін Делано Рузвельт. Проте, як і всі інші лідери великих держав, він керувався у відносинах з Кремлем виключно власними національними інтересами. У 1933 р. Сталін почав шукати шляхи зближення із західними демократіями, тому що не розраховував ужитися з Адольфом Гітлером, який прийшов до влади в Німеччині. Західні демократії вітали таку зміну курсу. Восени 1933 р. Сполучені Штати Америки визнали Радянський Союз.

Отже, трагедія Голодомору відбувалася на очах лідерів і вождів, які мовчали... Про це варто пам'ятати сучасним лідерам великих держав, коли в ООН розглядатиметься у черговий раз питання про визнання українського Голодомору 1933 року геноцидом.

2. Прорив мовчання

На відміну від політичних діячів, які мовчали, західні журналісти частіше за все виконували свій професійний обов'язок, якщо їм вдавалося побувати у регіонах, уражених голодом. Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького за рахунок частково власних коштів, а головне - грошей української діаспори, зібраних В.Мотиною (Австралія) і М.Коцем (США), опрацювала і видала бібліографію українського Голодомору. Упорядники Л.Бур'ян та І.Рікун знайшли понад 6 тис. публікацій (до 1999 р. включно). Зокрема, у зарубіжній пресі вони зафіксували у 1932 р. 33, а в 1933 р. - 180 публікацій¹¹.

Як можна бачити з цього бібліографічного покажчика, особливо активно тему голоду відслідковувала україномовна газета "Свобода", яка видавалася в Джерсі-Сіті (штат Нью-Джерсі, США). Характерним є заголовок її кореспонденції від 15 лютого 1932 р.: "Москва хоче голодом виморити українських селян". Він засвідчує, що оцінка голоду, який став наслідком хлібозаготівель з урожаю 1931 року, була емоційною. Насправді цей голод не підпадає під категорію геноциду (так, як вона сформульована). Держава забрала весь хліб, внаслідок чого селяни гинули (за весь 1932 р. загинули голодною смертю, за моїми підрахунками, 144 тис. осіб)¹². Проте ознак терору голодом у першій половині 1932 р. ми не бачимо. Навпаки, коли

був офіційно встановлений, голодуюче населення одержало насіннєву і продовольчу допомогу в розмірі 13,5 млн. зерна. Воно одержало й додаткову допомогу рибою і консервами¹³.

Як правило, кореспонденції про голод в СРСР у 1933 р. в газетах країн Заходу істотно запізнювалися. Виключенням з цього правила теж була "Свобода", яка друкувала свої повідомлення дуже оперативно. Ось їх назви за початок 1933 року: "Большевики висилають на Сибір населення кубанських станиць" (21 січня), "Большевики змінюють спосіб здирання збіжжя з селянства" (23 січня), "Голод охопив Радянську Україну" (28 січня), "Після масової висилки українців з Кубані большевики почали виселяти селян з України" (11 лютого), "На Україні нема зерна для посіву" (13 лютого). Тепер ми розуміємо, хто викликав появу роздратованої записки Сталіна членам політбюро ЦК ВКП(б) Молотову і Кагановичу, яка датується 13 лютим 1933 року: "Не знаєте ли, хто разрешил американским корреспондентам в Москве поехать на Кубань? Они состряпали гнусность о положении

на Кубани (см. их корреспонденции). Надо положить этому конец и воспретить этим господам разъезжать по СССР. Шпионов и так много в СССР"⁴.

Кореспонденції "Свободи" були репортерськими і поширювалися у порівняно вузькому колі представників української діаспори. Перші аналітичні повідомлення про радянський голод належали журналісту Малькольму Маггеріджу. Він встиг здійснити поїздку по Північному Кавказу і Україні до появи 23 лютого 1933 р. заборонної постанови політбюро ЦК ВКП(б) "Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів", і у березні опублікував свої враження в англійській газеті "Манчестер гардіан". Три насичені конкретними фактами статті не залишали сумнівів щодо голоду, який став поширюватися в основній хлібовиробній смузі СРСР.

Слідом за матеріалом М.Маггеріджа ця газета опублікувала статтю "Голод в Росії"⁵, підготовлену за особистими враженнями Гаретом Джонсом, колишнім секретарем британського прем'єр-міністра Ллойд Джорджа. У ній стверджувалося, що Росія охоплена таким же катастрофічним голодом, як у 1921 р.¹⁵ Сенсаційні повідомлення "Манчестер гардіан" спробував спростувати кореспондент американської газети "Нью-Йорк таймс", англієць за походженням і громадянством Уолтер Дюранті. Суть його замітки, надрукованої у

номері від 31 березня 1933 р., була відображена у назві: "Росіяни голодують, але не вмирають з голоду". Варто зазначити, що Дюранті - чи не єдиний із західних журналістів, якому вдалося взяти інтерв'ю у Сталіна. Він завжди намагався писати так, щоб не викликати невдоволення Кремля.

Дані про голод страхітливих масштабів в Росії продовжували прориватися крізь "залізну завісу". 21 серпня 1933 р. газета "Нью Йорк геральд трибюн" опублікувала матеріал Ральфа Барнса з першою оцінкою кількості жертв - мільйон осіб. Факт голоду підтвердив і Дюранті в "Нью Йорк таймс". З його короткої замітки, опублікованої 24 серпня 1933 р., випливало (хоч прямо про це не говорилося), що кількість загиблих становить щонайменше 2 мільйони осіб. Через день у цій же газеті з'явилося повідомлення Фредеріка Берчелла, де вказувалася інша цифра - 4 мільйони осіб¹⁶.

Радянська влада не шкодувала зусиль і коштів, аби приховати наслідки голоду від іноземців. 6 грудня 1932 р. декретом ВУЦВК і РНК УСРР (до речі, опублікованим - щоб інші боялися) на "чорну дошку" було занесено п'ять сіл, які тривалий час не могли розрахуватися з державою по хлібозаготівлях. Винайдений Лазарем Кагановичем статус "чорної дошки" означав, що селяни позбавлялися права на виїзд за межі села, припинявся підвіз будь-яких промтоварів, йшли безперервні обшуки в садибах "боржників" з вилученням всього

продовольства. Село Гаврилівка Межівського району на Дніпропетровщині вимерло повністю. Про цю трагедію стало відомо за кордоном, і американські журналісти попросили дозволу поїхати в Дніпропетровську область. Дозвіл вони дістали напрочуд легко. У книзі "Про що ми могли дізнатися" (Russia Today: What we can learn from it), виданій 1934 року в Нью-Йорку, Е.Шервуд писав: "Група іноземних візитерів дізналася про чутки, що в с.Гаврилівка всі люди, крім одного, мовляв, померли з голоду. Вони вирішили негайно перевірити, відвідали сільський ЗАГС, священика, місцеву раду, суддю, вчителя... Виявилося, що троє з 1100 жителів померли від тифу, було вжито заходів, щоб припинити епідемію, не було смертей від голоду". Можна не сумніватися в тому, що американський журналіст добросовісно розповів про те, що побачив на власні очі. Але можна не сумніватися і в тому, що всі первинні жителі Гаврилівки померли від голоду.

Ще більшого клопоту працівникам ДПУ завдала поїздка по СРСР відомого французького політичного діяча Едуарда Ерріо - голови комітету з іноземних справ Палати депутатів, а у минулому - прем'єр-міністра. Програму візиту склали з урахуванням побажань високого гостя побувати в Україні і на Північному Кавказі, що найбільше, як він чув, постраждали від голоду.

За день до прибуття Е.Ерріо в Радянський Союз

Сталін написав з курорту на Північному Кавказі, де він відпочивав, В.Молотову, Л.Кагановичу і фактичному керівникові ОДПУ Г.Ягоді: "По сведениям Евдокимова (повноважный представитель ОДПУ на Північному Кавказі - С.К.) белогвардейцы готовят теракт против Эррио в Одессе или других пунктах СССР. По-моему, предположения Евдокимова имеют основание. Надо немедленно поручить Балицкому (повпред ОДПУ по УСРР і голова ДПУ УСРР - С.К.) самому побывать в местах пребывания Эррио и принять все предупредительные меры против возможных эксцессов"¹⁷. Як бачимо, вказівку уберегти гостя від картин голоду Сталін давав в езоповій формі навіть своїм поплічникам. Це вражає...

26 серпня 1933 р. Е.Ерріо прибув пароплавом до Одеси, через день опинився у Києві, потім у Харкові і на Дніпробуді. Він всюди оглядав, що хотів, зустрічався з сотнями людей. 31 серпня з Ростова-на-Дону Ерріо поїхав у Москву, не помітивши будь-яких ознак того, що оглянута місцевість пережила голодомор. Клопіт щодо організації такої поїздки для Сталіна обернувся значним політичним капіталом. 13 вересня газета "Правда" надрукувала зроблену в Ризі заяву Ерріо. У заголовок кореспонденції були винесені слова останнього: "Виденное в СССР - прекрасно".

У другій половині 30-х рр. тема голоду в СРСР втратила на Заході актуальність. У пам'яті людей

відклалися суперечливі газетні повідомлення. Як водиться, більше вірили відомим політикам, таким, як Е.Ерріо, а не журналістам. Події Другої світової війни остаточно витіснили всілякі згадки про Голодомор.

3. Зусилля української діаспори

Серед емігрантів, які опинилися в країнах Заходу після Другої світової війни, було немало свідків Голодомору. Деякі з них мовчали, тому що боялися репресій родичів в СРСР. Проте знаходилися й такі, хто бажав розповісти про пережите. Є немало книг, складених з їхніх розповідей і виданих українськими громадськими організаціями до річниць Голодомору. Своєю ґрунтовністю виділяються дві: двотомний англomовний довідник під своєрідною назвою "Чорні справи Кремля: Біла книга" (Детройт, Торонто, 1953, 1955), а також виданий українською мовою збірник під редакцією Ю.Семенка "Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою українського селянства" (Нью-Йорк, 1963).

Українська діаспора використовувала кожен річницю Голодомору для того, щоб правда про сталінський злочин стала надбанням широкої громадськості. Особливо багато було зроблено в 50-ту річницю. В цей час вже функціонував при Університеті провінції Альберта в Едмонтоні Канадський інститут українознавчих студій, а в Гарвардському

університеті - Український дослідний інститут, заснований Омеляном Прицаком. За вивчення голоду 1932-1933 рр. в Україні взялися дипломовані фахівці. У 1983 році в Університеті Квебека (Монреаль) була проведена наукова конференція, присвячена ключовим проблемам Голодомору. Результати її роботи знайшли відбиття у книзі, виданій через три роки в Едмонтоні. З найбільш ґрунтовними дослідженнями виступили Богдан Кравченко, Максудов (псевдонім колишнього московського дисидента Олександра Бабьонішева, який теж боявся за родичів), Джеймс Мейс, Роман Сербин¹⁸.

50-а річниця Голодомору у багатьох відношеннях стала переломною. Події 1932-1933 рр. в Україні почали привертати увагу істориків, політиків, журналістів. Ситуація загострювалася тим, що в СРСР не визнавали наявності голоду у 1933 році. Коли журналісти зверталися до українських дипломатів в ООН із запитаннями на цю тему, ті або ухилялися від відповіді, або заперечували наявність голоду. Врешті-решт, вони змушені були звернутися за інструкціями: що робити з проблемою п'ятдесятирічної давності? Політбюро ЦК Компартії України доручило вивчити це питання секретарю ЦК з ідеології і голові КДБ УРСР. 11 лютого 1983 року останні звернулися до В.Щербицького з доповідною запискою, суть якої відби-та у назві: "Про пропагандистські та контрпропагандистські заходи щодо протидії розв'язаній

реакційними центрами української еміграції анти-радянській кампанії у зв'язку з продовольчими труднощами на Україні, що мали місце на початку 30-х рр."

Глава організації "Американці в обороні людських прав в Україні" Ігор Ольшанівський вивчив архіви комісії Конгресу США з Голокосту і запропонував створити ідентичну комісію з розслідування українського голоду. Конгресмен від штату Нью Джерсі Дж. Флоріо і сенатор від цього же штату Б.Бредлі підтримали ідею, з якою до них звернувся Ольшанівський, тому що в штаті проживало багато українських виборців.

У листопаді 1983 року Дж.Флоріо вніс до Палати представників законопроект про утворення комісії Конгресу, під яким стояли підписи 59 конгресменів, здебільшого його колег по Демократичній партії.

Хоч через рік під цим законопроектом стояли підписи вже 123 конгресменів, керівники демократів в Палаті представників поставилися до нього пасивно. "Навіщо витратити гроші американських платників податків на те, що сталося десь 50 років тому?" - питали вони. Тоді по всіх штатах, де проживали українці, була організована акція під девізом "Коріння трави". До конгресменів, голів комісій і підкомісій Конгресу, голови Палати представників О'Нілла і президента США Р.Рейгана пішли десятками тисяч індивідуальні і колективні петиції.

Ні раніше, ні пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштували.

Сенатор Б.Бредлі вніс аналогічний законопроект 21 березня 1984 р. в Сенат. Віце-президент Українського народного союзу Мирон Куропас користувався великим впливом серед численних українських громад Іллінойсу. У свій час він активно сприяв перемозі на виборах сенатора від Іллінойсу Ч.Персі, який став головою комісії у закордонних справах. Тому проходження законопроекту в цій сенатській комісії не натрапило на штучні перепони. Перші слухання пройшли в ній у серпні з позитивними результатами. Виступаючи перед сенаторами, І.Ольшанівський заявив, що час не чекає: вцілілі жертви українського голоду уже старі й немічні, свідчення від них треба дістати так швидко, як тільки можна. 19 вересня комісія у закордонних справах схвалила текст законопроекту і передала його повному складу Сенату. Через два дні Сенат прийняв його одностайно.

Навпаки, в Палаті представників законопроект проходив з ускладненнями. Члени комісії у закордонних справах не бажали зайвий раз "гнівити Москву", в чому їх підтримували чиновники з Державного департаменту. Слухання, що відбулися 3 жовтня 1984 р. (це був передостанній день роботи 98-ої сесії Конгресу), виявили різнобій в думках. Р.Палмер, який виступав від адміністрації

(Президента США і Державного департаменту), заявив про непотрібність ще однієї бюрократичної комісії, за якою "лавиною покотяться подібні домагання інших етнічних груп". Конгресмен Д.Рот, який представляв інтереси Американського єврейського конгресу, нагадав про діяльність в Конгресі США комісії з Голокосту євреїв і підкреслив: "Обидва народи нищилися через політичні причини і лише за те, що вони були тими, ким були. Тому Конгрес США повинен приділити їм однакову увагу, щоб весь світ дізнався про ті огидні і жахливі злочини, аби вони ніколи не повторилися".

Комісія у закордонних справах Палати представників так і не представила законопроект, який лобювали українські організації. Становище урядовав Білл Бредлі. Користуючись правом сенатора вносити поправки в бюджет, він в останній день роботи Конгресу, 4 жовтня 1984 року "причепив" до Фінансової резолюції витрати на діяльність тимчасової комісії з українського голоду.

Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася, тому що законопроект з українського голоду був схвалений Сенатом, а часу на дискусію не залишалось. Фінансова резолюція, тобто 470-мільярдний бюджет на 1985-й бюджетний рік з "причепленою" поправкою в сумі 400 тис. доларів мала бути схвалена негайно, інакше уряд залишався без грошей.

Р.Рейган підписав Фінансову резолюцію 12 жовтня 1984 р. Так у Конгресі США народилася комісія, покликана, як вказувалося у законі, "здійснити вивчення українського голоду 1932-1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення у ньому ролі Рад".

В комісії Конгресу США з українського голоду були представлені два сенатори, чотири конгресмени, три функціонера виконавчої влади і шість представників української громадськості. На посаду виконавчого директора на прохання організації "Американці в обороні людських прав в Україні" був призначений співробітник Українського дослідного інституту в Гарварді, один з нечисленних американських спеціалістів з історії радянської України Джеймс Мейс¹⁹.

У Гарварді Дж. Мейс допомагав англійському історику Роберту Конквесту збирати і обробляти історичний матеріал для книги про Голодомор. Конквест прославився книгою про масові репресії в Радянському Союзі у 1937-1938 рр. На прохання Крайового комітету вшанування жертв Голодомору в Україні він взявся за розробку нової для нього теми. Наприкінці 1986 р. книга "Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом" з'явилася в Оксфордському університетському видавництві. Вона одразу стала сенсаційною і була

перекладена на інші мови (українською мовою була віддрукована видавництвом "Либідь" на кошти американської діаспори в 1993 році).

Ніхто не чекав, що дослідницька група з шести українознавців на чолі з Дж. Мейсом зможе за короткий строк здобути переконливі докази найбільшого злочину Сталіна. Але Мейс здійснив науковий і громадянський подвиг. Комісія Конгресу США з українського голоду не стала, як побоювався Р.Палмер, бюрократичним утворенням. Розроблена Дж.Мейсом спільно з молодим дослідником Леонідом Герцем методика опитування дозволила об'єктивізувати розповіді свідків Голодомору. Накладаючись одне на інше, свідчення корегували властивий індивідуальним спогадам суб'єктивізм, тобто ставали повноцінним джерелом.

Як тільки це стало можливо, Дж.Мейс приїхав в Україну, а в 1993 році він оселився у нас назавжди і впродовж багатьох років працював у газеті "День" і в Києво-Могилянській академії. "Мені судилася така доля, що ваші мертві вибрали мене - написав він в одній з численних кореспонденцій в газеті "День" (від 12 лютого 2003 року). 2 травня 2004 року його не стало. Через рік в "Бібліотеці газети "День" вийшла присвячена йому книга "День і вічність Джеймса Мейса". Вона є об'єктивним свідченням вагомого місця цього сина Америки у новітній історії України. У листопаді 2005 року Президент України Віктор Ющенко нагородив

його посмертно орденем Ярослава Мудрого 2-го ступеня.

4. Позиція радянських істориків

Після знесення сталінського табу радянські історики почали вивчати голод 1933 року з наростаючою інтенсивністю. Було б помилкою твердити, що тільки з відкриттям цього "ящика Пандори" розпочалася агонія тоталітарного режиму і створеної ним імперії. І все-таки тема голоду, що переростала в тему Голодомору-геноциду, потужно зазвучала в українському суспільстві.

Від своєї діаспори ми були відділені "залізною завісою", її доробок у дослідженні Голодомору майже не впливав на радянських істориків. "Залізна завіса" знаходилася не тільки на кордонах СРСР, а й у наших головах.

Менш за все хотілося б перелічувати кількісні досягнення радянських істориків з тематики українського голоду. Напряму викладу детермінований загальною постановкою питання: чому Сталін нас нищив? Тому мова йде не про виявлені факти, а про вплив їх на свідомість дослідників. Вплив цей полягав у набутті дослідниками здатності відмовитися від стереотипів радянської епохи, щоб виявити істинні причинно-наслідкові зв'язки в проблемі Голодомору. Обраний напрям змушує мене звернути особливу увагу на власну свідомість і власний життєвий досвід. У цій делікатній сфері важко знайти інший матеріал для потрібних узагальнень.

11 років я працював в Інституті економіки АН УРСР, де досліджував історію народного господарства, переходячи від одного хронологічного періоду до іншого. Структура Інституту історії визначалася хронологією вітчизняної історії, і я перейшов до нього, щоб підготувати докторську працю в рамках міжвоєнного періоду - від 1921 до 1941 рр. Коли став доктором наук і завідуючим відділом історії міжвоєнного періоду, то мусив за науковою спеціалізацією і службовою посадою зайнятися темою голоду 1933 р., коли ця тема стала актуальною.

Історією доколгоспного й колгоспного селянства у відділі займалися інші люди, сам я спеціалізувався на проблемах індустріалізації та історії робітничого класу. Про голод знав, як і всі інші. Більше того, маючи доступ до закритої в спецсховах демографічної інформації, я знав, що українське село втратило мільйони людей, і втрату не можна пояснити урбанізацією. Але не розумів причин голоду. Навіть у кошмарі не могло наснитися, що радянська влада здатна знищувати не тільки ворогів народу (це поняття тоді існувало для мене без лапок), але й дітей та жінок. Лише після кількох років роботи над тематикою голоду я обрав найбільш багатотиражну газету, щоб виступити з гострою статтею "Чи потрібна нам радянська влада?" Головний редактор "Сільських вістей", дякую йому, опублікував статтю без купюр (7 червня 1991 р.), але назву змінив на таку:

"Яка влада нам потрібна?" Пістет до радянської влади ще й досі поширений.

До світоглядного перевороту, спричиненого дослідженнями над Голодомором, я був, як і всі інші, радянським ученим. Тобто на історію дивився під класовим кутом зору, розглядав капіталізм і соціалізм як суспільно-економічні формації, вважав неколективізоване селянство дрібною буржуазією, вірив у те, що колективна власність на засоби виробництва може існувати, а колгоспи є колективною власністю селян.

Спецхови у бібліотеках і архівах, тобто поділ інформації на відкриту й закриту, вважав нормальним явищем. Але саме через це не міг зрозуміти, чому голод 1933 року був забороненою темою. В Україні не існувало людини, яка б не знала про нього, то навіщо цю інформацію закривати? Мій старший колега, який теж завідував відділом в Інституті історії АН УРСР, у хвилину відвертості признався, що в його селі знали, хто кого з'їв. Так і жили з цим знанням все життя...

Коли апарат ЦК Компартії України дізнався про утворення комісії Конгресу США з українського голоду, він потрапив в стан безперервно триваючого стресу. У згаданій вище доповідній записці секретаря ЦК з ідеології і голови КДБ УРСР від 11 лютого 1983 р. містилася адресована нашим фахівцям за кордоном рекомендація: у полеміку з приводу голоду не вступати. Було зрозуміло, що

полеміка є програтною за всіх обставин. Тепер, однак, ховати голову в пісок не випадало.

Восени 1986 р. ЦК КПУ створив так звану "антикомісію". Опинився в ній і я. Від учених чекали досліджень, здатних "викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів".

У спецсховах я працював і раніше, але "особые папки" компартійних комітетів стали доступні тільки тепер. Радянські архіви мали одну особливість: дослідник міг мати доступ до 99,9% справ, але все істотне для історії тоталітарної держави містилося у недоступних для нього 0,1% справ.

За півроку праці в архівах я вивчив становище в сільському господарстві на початку 30-х рр. Після цього у моїй свідомості деякі звичні з шкільної лави причини помінялися місцями з наслідками. Нові причинно-наслідкові зв'язки часто співпадали з тим, що доводилося читати в західній літературі.

Поки працював в архівах, робота комісії зійшла нанівець. Мабуть, у верхах зрозуміли, що перед вченими поставлене нереальне завдання. Вже від власного імені я звернувся до ЦК з аналітичною запискою, в якій запропонував визнати факт голоду. Тепер розумію, що вимагав від цекістів неможливого. Справді, чому так довго тривало сталінське табу на визнання факту голоду? Наступники Сталіна після XX з'їзду КПРС легко пішли на за судження політичного терору 1937-1938 рр., тому що від нього постраждала, перш за все, правляча

партія. На відміну від індивідуального терору, який здійснювався органами державної безпеки, терор голодом у 1932-1933 рр. здійснювався партійними комітетами, комсомолом, профспілками, комнезами. Як можна було визнати, що Сталіну вдалося використати систему влади, яку всі називали "народовладдя", для нищення народу? Викриваючи голод, не можна було розмовами про сталінізм ховати органічні вади радянської влади за широку спину вождя.

Пам'ятаю, що писав записку, ще не позбувшись багатьох стереотипів офіційної історичної концепції. Це допомагало, як тепер розумію, так вибудувати аргументацію, щоб вона не здавалася надто вибуховою для тих, хто мав приймати політичне рішення про визнання факту голоду.

Думаю, йшлося тільки про визнання факту голоду. Якщо я, фахівець у галузі історії міжвоєнного періоду, у 1987 році ще не міг інтерпретувати цей загадковий голод як геноцид, то наші начальники в компартійних комітетах ще далі стояли від подібної інтерпретації. Так, були відомі видані на Заході книги, в яких жертви голоду 1933 року розповідали, що влада мала намір знищити їх. Але такі розповіді завжди сприймалися в СРСР як антирадянська пропаганда й відкидалися.

Перечитуючи текст про здатність чи нездатність наших тодішніх можновладців визнати факт голоду, упіймав себе на протиріччі: стверджую,

що вимагав від цекістів неможливого і одночасно наполягаю на тому, що вони не могли ототожнювати голод з геноцидом.

Я читаю курс методології історії майбутнім магістрам, і завжди загострюю їх увагу на явищі презентизму: людина наділяє минуле рисами сучасності, яких там насправді нема, і не помічає в тому минулому рис, які відсутні в її власному житті. Щоб минуле засвітилося властивими тільки йому барвами, треба підходити до нього, маючи фахові знання.

Думаю, однак, що люди з певним життєвим досвідом, навіть не будучи фахівцями-істориками, можуть згадати, що саме вони думали про голод 1933 р. півтора десятиліття тому, і як змінилися їхні погляди тепер, коли маємо опублікованими тисячі жахливих документів.

Ті, хто стояв при владі в кінці 80-х рр., мали й тоді доступ до цих документів. Проте насмілюсь твердити, що вони не могли їх належним чином оцінити, тому що не були сучасниками Сталіна і не брали участі в його злочинах. Вони були такими же вихованцями радянської школи, як і я. А я покажу далі на конкретних прикладах, що осмислення голоду як геноциду вимагало від людей того покоління і часу, і великої розумової роботи. Люди з попереднього покоління, які вижили після голоду, не розуміли, а тільки відчували, що їх мали намір знищити. Та розуміння і відчуття - це

різні речі. Апелюючи до міжнародної громадськості з проханням визнати український Голодомор геноцидом, треба відмовитися грати на емоціях, що ми робили досі, і надати в її розпорядження аргументовані докази злочину.

Отже, я переконаний, що ніхто з керівників Компартії України не усвідомлював справжньої суті подій 1933 р., але всі розуміли, що тоді коїлося щось страшне й гидке. З іншого боку, вони відчували, що сталінське табу на згадку про голод уже неможливо зберігати.

Кілька місяців моя записка блукала кабінетами Центрального комітету. Врешті мені було дозволено передати її як наукову статтю "Українському історичному журналу", але після оприлюднення політичного рішення про визнання голоду таким, що існував. Оприлюднення призначалося на 25 грудня 1987 р., коли перший секретар ЦК Компартії України В.Щербицький мав виступити з доповіддю, присвяченою 70-річчю утворення УРСР.

Тим часом лібералізація політичного режиму, що почалася після проголошення М.Горбачовим курсу на "перебудову", ставала все відчутнішою. Змова мовчання навколо проблеми голоду почала руйнуватися сама по собі. В газеті "Літературна Україна" 16 липня 1987 року були надруковані дві статті, в яких голод згадувався між іншим, як загальновідомий факт. Про голод заговорили й у Москві. 11 жовтня 1987 року відомий вчений з Інс-

титуту історії СРСР АН СРСР Віктор Данилов, який уже мав немало неприємностей в партійних органах за "викривлене" висвітлення аграрної історії радянського періоду, виступив у газеті "Советская Россия" з твердженням, що взимку й навесні 1933 р. голод забрав величезну кількість жертв. Московський демограф Марк Тольц, у невеликій замітці "Скільки ж нас тоді було?", надрукованій у грудневному числі журналу "Огонек", уперше розповів про репресований Всесоюзний перепис населення 1937 р. Разом з переписом були репресовані його організатори, яких звинуватили в шкідницькому недообліку населення. Причиною "недообліку" Тольц назвав голод 1933 р.

Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов виступив 2 листопада 1987 р. в Кремлі з доповіддю, присвяченою 70-й річниці Жовтневої революції. Олександр Яковлев згадував, що існувало кілька варіантів доповіді, які готували консерватори й ліберали в оточенні генсека. Перемогла консервативна версія оцінки історичного шляху, й про голод Горбачов не згадав.

Володимир Щербицький не міг наслідувати приклад патрона, адже в Україні лютував не голод, а Голодомор! Та й комісія Конгресу США готувалася оприлюднити перші результати свого розслідування. Тому в ювілейній доповіді Щербицького містилося 6-7 рядків про голод, викликаний нібито посухою. Уперше за 55 років член політбюро

ЦК КПРС порушив сталінське табу й вимовив це слово - голод. Історики дістали можливість вивчати і публікувати документи про Голодомор.

Моя стаття "До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931-1933 рр." була опублікована у березневому числі "Українського історичного журналу" за 1988 р. У скороченому варіанті статтю надрукували ще в січні 1988 р. обидві радянські газети для української еміграції - "Вісті з України" і "News from Ukraine". У травні того року МЗС УРСР передало Інституту історії АН УРСР одержані від радянського посольства в США матеріали комісії Конгресу. Англomовна версія моєї статті майже вся була процитована й проаналізована. Загальний висновок Дж. Мейса був такий: "Масштаби голоду мінімізовані, Комуністична партія зображена як така, що робила все можливе, щоб покращити становище, а дії Комуністичної партії і Радянської держави, які загострювали голод, ігноруються".

Висновок об'єктивний, але я навмисно не включив у статтю, яка насправді була доповідною запискою в ЦК Компартії України, матеріали, вже знайдені в партійних архівах. Не можна було утруднювати Щербицькому прийняти рішення, яке назрівало в ситуації зростаючої гласності й підштовхувалося організованим у Конгресі США розслідуванням.

Тим часом на авансцену громадсько-політичного

життя з темою про голод виступили українські письменники. 18 лютого 1988 р. "Літературна Україна" опублікувала доповідь Олекси Мусієнка на партійних зборах Київської організації СПУ. Вітаючи курс нового керівництва КПРС на десталінізацію, О.Мусієнко звинуватив Сталіна в здійсненні у республіці жорстокої кампанії хлібозаготівель, наслідком якої став голодомор 1933 р. Використане в цій доповіді слово "голодомор" було новотвором іншого письменника - Івана Драча.

На початку липня 1988 року на XIX конференції КПРС в Москві виступив Борис Олійник. Зупинившись на сталінському терорі 1937 року, він цілком неочікувано для присутніх завершив цю тему так: "А оскільки в нашій республіці гоніння почалися задовго до 1937-го, треба з'ясувати ще й причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвати поіменно тих, з чиєї вини сталася ця трагедія"²⁰.

У листопаді 1988 р. засновник руху зелених в Україні, письменник Юрій Щербак дав інтерв'ю московському тижневику "Собеседник", в якому багато уваги приділив проблемі голоду. Він не сумнівався, що голод 1933 р. був таким самим методом тероризування незгодних з колгоспним рабством селян, як і розкуркулювання. Разом з тим він першим висловив припущення, що репресивна сталінська політика в Україні мала й іншу мету: попередити небезпеку розгортання національно-

визвольного руху. Селянство завжди було носієм національних традицій, твердив він, і голод 1933 року саме тому став ударом, спрямованим проти нього ²¹.

Дж. Мейс опублікував в американському кварталнику "The Ukrainian quarterly" (літо 1993 р.) аналітичну статтю "Як Україні дозволили згадати". Висвітлюючи процес осмислення проблеми Голодомору, я певною мірою й в окремих сюжетах йду за цією працею, хоч роблю самостійні оцінки. З одним його твердженням погодитись не можу.

У липні 1988 р. Спілка письменників України доручила Володимирі Маняку підготувати книгу-меморіал на основі свідчень тих, хто пережив трагедію Голодомору. В.Маняку, як писав Мейс, не дозволили звернутися через пресу до свідків голоду, і ця місія була доручена Кульчицькому. Останній в грудні 1988 року звернувся до читачів газети "Сільські вісті" й опублікував анкету для опитування ²².

Насправді ні Маняку, ні мені ніхто не доручав працювати над книгою-меморіалом. Керівників республіки ця проблема не хвилювала. Ініціатором був Маняк. Заручившись підтримкою Спілки письменників, він прийшов до Інституту історії АН УРСР з пропозицією об'єднати зусилля. Ми в цей час активно виявляли документи про голод, які відклалися в архівах радянських органів влади. Зібраного сенсаційного матеріалу виявилось так

багато, що робота над ним пішла паралельними шляхами: окремо - спогади, окремо - документи. Опублікувати підготовлені рукописи одразу не вдалося. Тільки в 1991 р. видавництво "Радянський письменник" надрукувало упорядковану Володимиром Маняком і його дружиною Лідією Коваленко колосальну підбірку спогадів "33-й: голод. Народна книга-меморіал". У видавництві "Наукова думка" в 1992 і 1993 рр. вийшов з друку збірник документів з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Його упорядниками були Ганна Михайличенко й Євгенія Шаталіна.

Тим часом зміст і навіть лексика моєї статті в "Українському історичному журналі" одразу після її появи в березні 1988 р. стали предметом гострої критики в пресі. Пройшов тільки рік після її написання, а суспільство вже по-іншому розглядало фундаментальні питання радянського буття.

У 1988 р. я написав брошуру для товариства "Знання УРСР". Поки брошура готувалася до друку, я з дозволу товариства передав текст для публікації в газету "Літературна Україна". Тоді ця газета користувалася найбільшою популярністю в колах радикальної інтелігенції й в діаспорі. Текст, опублікований у чотирьох номерах газети в січнілютому 1989 р., був результатом півторарічної роботи в архівах. Показана в "картинках з натури" робота надзвичайної хлібозаготівельної комісії

В.Молотова викликала в суспільстві шок.

У червні 1989 р. товариство "Знання" надрукувало в кількості 62 тис. примірників цю мою брошуру - "1933: трагедія голоду". Як не дивно, вона друкувалась в серії "Теорія і практика КПРС". Художній редактор зробив своєрідну обкладинку: пакутиння, в центрі якого - назва брошури білою й червоною фарбами. Перечитуючи її тепер, я бачу, що в ній добре розкриті соціально-економічні наслідки примусової колективізації сільського господарства й головний з них - голод у багатьох регіонах СРСР. Та специфіки українського голоду я ще не розумів. Зокрема, в брошурі перелічувалися всі пункти постанов ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УРСР від 20 листопада 1932 р., прийняті під диктовку Молотова. Ці постанови - запальна свічка Голодомору. Найбільш зловісний пункт постанов теж наводився в брошурі — про запровадження натурального штрафування (м'ясом і картоплею). Проте я ще не мав фактів про те, які наслідки цей пункт викликав. Тому голод в Україні розглядався як результат помилкового економічного курсу, а не свідомо здійснюваної конфіскації продовольства під прикриттям кампанії з хлібозаготівлі: "Гласність у боротьбі з голодом означала б визнання факту економічної катастрофи, якою завершився сталінський експеримент з форсуванням темпів індустріалізації. І Сталін обрав інший шлях - шлях боягузливого і злочинного замовчування

оїща в сільській місцевості" ²³. З цих слів НВПС, що я не бачив у замовчуванні голоду озгеоциду.

цільний аналіз власної брошури виявився Юним, щоб зробити тло для розповіді про го-иО здобуток радянської доби, яка вже стрімко одила в минуле. Мова йде про книгу "Голод 2*1933 років на Україні: очима істориків, мовою Мені і в". Книга з'явилася у вересні 1990 р. у ітіидаві України" під грифом Інституту істо-Піртії при ЦК Компартії України. В ній друку-йся чотири статті, серед них моя, але мова йде документи з архівних фондів ЦК ВКП(б) і ЦК (б)У. Упорядниками документальної частини И Р, Пиріг (керівник), А.Кентій, І .Комарова, Озмцький, А.Соловйова. Оголошений тираж Ойіш 25 тис. примірників, фактичний виявився лтеро меншим. Коли стало зрозуміло, що кни-дс надрукована, хтось вирішив зробити її біб-іфічним раритетом... документи, виявлені в партійних архівах Мос-й Києва командою Руслана Пирога, я бачив за до їх публікації. На підставі кількох з них мож-Іннувачувати Сталіна в злочині геоциду, і я ініДШіі використаю. Однак тепер моє завдання ІШПС у виявленні того, як осмислювався Голо-МОр. Скажу, що справжнього змісту цих кількох ""умонтів тоді ніхто не побачив, і слава Богу! Як-її Іюбичили, то їх могли б вилучити з рукопису

В.Молотова викликала в суспільстві шок.

У червні 1989 р. товариство "Знання" надрукувало в кількості 62 тис. примірників цю мою брошуру - "1933: трагедія голоду". Як не дивно, вона друкувалась в серії "Теорія і практика КПРС". Художній редактор зробив своєрідну обкладинку: павутиння, в центрі якого - назва брошури білою й червоною фарбами. Перечитуючи її тепер, я бачу, що в ній добре розкриті соціально-економічні наслідки примусової колективізації сільського господарства й головний з них - голод у багатьох регіонах СРСР. Та специфіки українського голоду я ще не розумів. Зокрема, в брошурі перелічувалися всі пункти постанов ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УРСР від 20 листопада 1932 р., прийняті під диктовку Молотова. Ці постанови - запальна свічка Голодомору. Найбільш зловісний пункт постанов теж наводився в брошурі - про запровадження натурального штрафування (м'ясом і картоплею). Проте я ще не мав фактів про те, які наслідки цей пункт викликав. Тому голод в Україні розглядався як результат помилкового економічного курсу, а не свідомо здійснюваної конфіскації продовольства під прикриттям кампанії з хлібозаготівлі: "Гласність у боротьбі з голодом означала б визнання факту економічної катастрофи, якою завершився сталінський експеримент з форсуванням темпів індустріалізації. Г Сталін обрав інший шлях - шлях боягузливого і злочинного замовчування

становища в сільській місцевості" ²³. З цих слів випливає, що я не бачив у замовчуванні голоду ознак геноциду.

Детальний аналіз власної брошури виявився потрібним, щоб зробити тло для розповіді про головний здобуток радянської доби, яка вже стрімко відходила в минуле. Мова йде про книгу "Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів". Книга з'явилася у вересні 1990 р. у "Політвидаві України" під грифом Інституту історії партії при ЦК Компартії України. В ній друкувалися чотири статті, серед них моя, але мова йде про документи з архівних фондів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Упорядниками документальної частини були Р.Піріг (керівник), А.Кентій, І.Комарова, В.Лозицький, А.Соловйова. Оголошений тираж становив 25 тис. примірників, фактичний виявився вдсятеро меншим. Коли стало зрозуміло, що книга буде надрукована, хтось вирішив зробити її бібліографічним раритетом...

Документи, виявлені в партійних архівах Москви й Києва командою Руслана Пирого, я бачив за рік до їх публікації. На підставі кількох з них можна звинувачувати Сталіна в злочині геноциду, і я їх надалі використаю. Однак тепер моє завдання полягає у виявленні того, як осмислювався Голодомор. Скажу, що справжнього змісту цих кількох документів тоді ніхто не побачив, і слава Богу! Якби побачили, то їх могли б вилучити з рукопису

Проф. С-В. Кульчицький

збірника. Нічого дивного в недооцінці їх змісту нема. Я теж не міг оцінити значення натуральних штрафів у брошурі 1989 р.

Навколо рукопису цього збірника боротьба розгорнулася на найвищому в республіці щаблі - в політбюро ЦК Компартії України. На засіданні політбюро ЦК в січні 1990 р. (мене запросили як експерта) дискусія щодо доцільності публікації тривала довго. Склалося враження, що присутні зітхнули з полегшенням, коли перший секретар ЦК Володимир Івашко взяв на себе відповідальність і запропонував друкувати документи.

Чому політбюро ЦК прийняло рішення опублікувати документи великої вибухової сили? Є щонайменше дві причини. По-перше, у 1988-1989 рр. бюрократична "перебудова" уже перетворювалася на народний рух. Конституційна реформа позбавила правлячу партію влади над суспільством. Щоб утриматися на гребені революційної хвилі, керівники партії повинні були відмовитися від сталінської спадщини. По-друге, комісія Конгресу США вже закінчила роботу й опублікувала заключний рапорт, у якому знаходилося немало вражаючих деталей. З конкретними результатами роботи комісії Дж. Мейса члени політбюро ЦК Компартії України були знайомі. Я впевнено свідчу про це, тому що маю в своїй бібліотеці цей чом обсягом в 524 стор., надрукований у 1988 р. у Вашингтоні. На обкладинці книги - червоний штамп

загального відділу ЦК КПУ з датою надходження - 5 вересня 1988 р. До мене вона потрапила під час передачі документів ЦК в державний архів після заборони партії (як чужорідний для фондоутворювача матеріал).

На згаданому засіданні політбюро ЦК Компартії України 26 січня 1990 р. була прийнята постанова "Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів". Безпосередньою причиною голоду визнавалася згубна для селянства хлібозаготівельна політика, що так само не відповідало істині, як і твердження В.Щербицького про посуху.

У січні 1990 р. в Україну вперше приїхав Дж. Мейс. Мені він привіз комп'ютерну роздруковку всіх свідчень про голод, зібраних комісією Конгресу США. Тритомник свідчень обсягом 1734 стор. вийшов з друку у Вашингтоні тільки в грудні 1990 року. Тоді ж, у першій половині грудня я надрукував у журналі "Під прапором ленінізму" статтю "Як це було (читаючи документи створеної при Конгресі США "Комісії по голоду 1932-1933 рр. на Україні)". Власний досвід аналізу архівних документів і зібрані американськими дослідниками свідчення дали мені можливість зробити такий висновок: "Поряд з хлібозаготівлями і під виглядом їх було організоване репресивне вилучення будь-яких запасів продовольства, тобто терор голодом". Висновок про геноцид

спирався вже не тільки на емоційні свідчення свідків голоду, а й на аналіз архівної документації.

У березні 1991 року з'явилася моя підсумкова книга "Ціна «великого перелому»". Кінцевий висновок формулювався цілком визначено: "голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно" (стор. 302). У наступні роки я дивувався, чому ця книга невідома багатьом дослідникам проблеми Голодомору. Але врешті зрозумів, що оголошений тираж (4 тис. примірників) міг бути так само здесяткований, як і збірник документів з партійних архівів. Хоч видавництво вже називалося "Україною", це був той самий "Політвидав України".

Переглядаючи книгу через півтора десятиліття, я по-новому оцінюю її переваги і вади. Перевагою був детальний аналіз соціально-економічної політики Кремля, яка призвела до економічної кризи, здатної порушити політичну рівновагу. Це пояснювало, чому Сталін застосував терор голодом проти України в один цілком визначений період - період максимальної глибини економічної кризи. Вадою монографії була відсутність аналізу національної політики Кремля. Без такого аналізу висновок про геноцид зависав у повітрі.

У ті далекі роки ми з Дж. Мейсом нерідко полемізували в доволі гострій формі. Однак полеміка була відстороненою, тобто стосувалася проблем, а не персон. Я критикував його за недостатню увагу до соціально-економічного курсу Кремля, він мене

- за ігнорування національної політики. Час показав, що обґрунтування Голодомору як геноциду вимагало однакової уваги до соціально-економічної й національної політики²⁴.

Однак у цій полеміці Дж. Мейс мав перевагу. Йому не доводилося, як мені, міняти на ходу під тиском неспростовних фактів світоглядні позиції, прищеплені школою, університетом, всім життям в радянському суспільстві. Він бачив у мені офіційного історика, яким я й був. Але в цитованій вище статті "Як Україні дозволили згадати" Мейс закінчив підрозділ про еволюцію моїх поглядів такими словами: "Він підійшов до розробки теми (про голод. - С.К.) як радянський історик, праці котрого були настільки ж політичними, наскільки науковими. Коли можливості у вивченні архівів розширилися, він перестав бути радянським істориком і став просто істориком".

Той світ, у якому ми живемо тепер, не кращий і не гірший, ніж комунізм брежнєвської доби, він інший. Не треба жалкувати або радіти, що він прийшов, слід розуміти, що комуністичний лад вичерпав свій життєвий ресурс, і його подальше існування обов'язково було б пов'язане з силовим тиском держави на суспільство, властивим для перших двох десятиліть радянської влади. Тобто міг повторитися й Голодомор. Не можу тут не згадати добрим словом Олександра Яковлева, який у жовтні 2005 р. покинув нас. Він знайшов

оптимальний шлях швидкого й керованого розкладу комуністичного ладу.

Радянський комунізм давно розклався як імперія і як лад. Тепер треба швидше долати в собі його світоглядну спадщину. На жаль, через півтора десятиліття після зникнення комунізму ця проблема все ще актуальна. Вирішити її допоможе знання справжньої історії України в радянську епоху, у тому числі знання дійсних причин Голодомору.

5. Конфлікт усередині покоління

Уже говорилося про те, що тема Голодомору політизується неперемінливими політичними діями правого й лівого спрямування. Вони грають на свій електорат, що цілком природно для політиків. Чому ж гра на темі голоду стає можливою? Чому наші співвітчизники по-різному ставляться до Голодомору? Щоб виявити це, треба знову скористатися більш-менш абстрактною категорією - поколінням.

У минулому я думав, що для такого аналізу більш придатна інша категорія - територія. Скільки вже говорилося про поділ України на схід і захід, про особливий менталітет населення західних областей, поглинутого Росією у вигляді Радянського Союзу (або возз'єднаного з УРСР - що теж вірно) тільки в 1939-1940 рр. Тепер думаю, що вирішальну роль у формуванні різниці між східними й західними областями сучасної соборної України

відіграла наявність або відсутність масових репресій під час формування покоління.

Масові репресії Кремль застосовував у ході побудови "держави-комуни" в 1918-1938 рр. і в ході сталінської радянізації західних областей України в 1939-1952 рр. Легко помітити, що в другому випадку репресії припали вже на інше покоління. Тобто населення західних і східних областей, яке належить до найстаршого тепер покоління, має різний життєвий досвід і по-різному ставиться до недавнього минулого залежно від цього досвіду.

Ті, хто живе в західних областях, люто ненавидять комунізм і на дух не переносять компартійно-радянську номенклатуру, яка чинила репресії під час "перших совітів", тобто з 1939 року, й під час "других совітів", тобто з 1944 р. Ті, хто живе в східних областях, є вихованцями радянської школи. Вони були лояльні до влади (на відміну від своїх батьків), і сталінські репресії їх не торкнулися. Хоч репресії в СРСР залишалися масовими аж до смерті Сталіна, вони стали вибірковими, спрямовуючись проти певної території (республіки Балтії, західні області України) або певної національності (кампанія боротьби з космополітизмом, "справа лікарів"). Маніпулюючи поневоленим населенням, Сталін використовував людські й матеріальні ресурси східних областей України для боротьби з антирадянським партизанським рухом у її західних областях.

Антикомунізм населення західних областей проявляється всюди й завжди. Захід і українська діаспора, яка має переважно галицьке походження, близько до серця прийняли трагедію Голодомору, хоча не переживали її. Вклад добре організованої північноамериканської діаспори в розкриття найбільш страхітливого злочину Кремля був вирішальним.

Для антикомуністично налаштованих представників старшого покоління у західних областях голод 1932-1933 рр. був злочином Кремля а рїогї. Вони не потребували документальної бази і вірили на слово свідкам Голодомору. Виявилось, що вірили слушно. Навпаки, представники цього покоління на сході пройшли (якщо пройшли) тривалий і болісний шлях дерадянїзації, тобто усвідомленої відмови від нав'язаних у дитинстві радянською школою стереотипів мислення й поведінки.

Ветеранам Великої вітчизняної війни й ветеранам Української повстанської армії важко порозумітися не тому, що вони воювали один проти одного. Інші противники в Європі давно вже порозумілися. Наші ветерани мають різний життєвий досвід, а від переконань далекої юності важко відмовлятися. Можливо, що реальна картина Голодомору сприятиме болісній переоцінці цінностей. Усвідомлення того, що ти став таким, яким є, завдяки маніпуляціям влади - неприємне, це я визнаю. Але ще неприємніше - залишатися таким до

своєї смертної години! Як можна бути сталінською маріонеткою через півстоліття після смерті Сталіна?

Моя власна переоцінка цінностей відбулася якраз під впливом дослідження історії Голодомору. У 1981 р. я надрукував книгу "Партія Леніна - сила народная", призначену для учнів радянської школи. Я був щирий з ними, бо вірив у те, про що писав. Вірив не тільки завдяки вихованню в цій вірі. Побудована силовими засобами ленінська "державо-комуна" стала по-своєму гармонійною, коли необхідність у застосуванні сили відпала. Тоді на першому плані опинилися пропаговані радянською владою вічні цінності. Я бачив, звичайно, подвійні стандарти, але списував їх на недосконалість людської природи. Я відчував несвободу, але виправдував її необхідністю вижити в "капіталістичному оточенні".

Після кількох років дослідження Голодомору я зрозумів, що радянська влада була здатна винищувати людей. Мільйони людей... Такою виявилася влада, яку породила приваблива іззовні комуністична ідея. Як можна було ставитися до такої влади й такої ідеї після усвідомлення того, чим був Голодомор?

У 1991 р. я з своїми двома молодшими колегами видав книгу "Сталінізм на Україні". Сама її назва свідчить, що я ще чіплявся за такий популярний й тепер на Заході термін "сталінізм", рятуючи

ним ідею соціальної рівності. Мовляв, в усьому винен Сталін. Лише пізніше прийшло розуміння, що мільйони загублених життів є наслідком запровадження в життя ленінської ідеї "держави-комуни". Якщо комуністичну ідею персоналізувати, то її слід назвати ленінізмом, якщо партизувати - то більшовизмом.

"Ціна «великого перелому»" - так я назвав другу свою книгу 1991 р. видання. Назва походить від роздумів М.Хрущова про ціну колективізації в життях радянських людей. Вони тоді мене вразили, тому що це говорив вождь КПРС. На 432 сторінках книги - сотні документів, які складають разом рельєфну картину Голодомору. Чи справила вона вплив на тих людей мого покоління, які потребують переоцінки цінностей?

Сумніваюсь у цьому. Не останню роль в осмисленні реальної картини Голодомору суспільством відіграє держава. Саме вона через свої спеціалізовані органи повинна донести до свідомості громадян здобуте науковцями знання про недавнє минуле й тим самим попередити конфлікт серед людей, породжений різним життєвим досвідом. Не підкріплені повсякденною просвітницькою роботою заклики Президента України до примирення нічого не дадуть.

Після 1987 р. українська компартійно-радянська номенклатура ставилася до науково-дослідної і просвітницької роботи з тематики голоду з

показним ентузіазмом. У вересні 1990 р. мене включили до складу ідеологічної комісії ЦК Компартії України, хоч я ніколи не займав будь-яких посад в апараті. Після того, як Верховна Рада проголосила незалежність України, інформація про Голодомор була використана "суверен-комуністами" на чолі з Л.Кравчуком для переконування виборців у слухності такого рішення. Дж. Мейс згадував, що фільм режисера Олеся Янчука "Голод-33", який він консультував, не одержав ані копійки державних коштів, поки створювався, але був показаний по телебаченню перед референдумом 1 грудня 1991 року²⁵. Перші президенти України обмежувалися переважно символічними кроками (пам'ятний знак на Михайлівській площі в Києві, встановлення Дня пам'яті жертв Голодомору в четверту суботу листопада). Більшість книг на тему Голодомору видані за спонсорські, а не державні кошти. За півтора десятиліття у керівників України не знайшлося волі й бажання перевидати тритомник свідчень очевидців трагічних подій в українському селі після 1928 р. перед комісією Дж.Мейса. У цьому тритомнику - голос покоління, що народилося перед 1920 р. Унікальність його зумовлена тим, що перше покоління радянських людей уже відійшло.

За відсутності прямого бажання органів влади опікуватися темою Голодомору цю функцію взяли на себе опозиційні сили. Слід визнати, що вони

зробили немало корисного в цій справі. Разом з тим відбулася політизація теми. Після Помаранчевої революції, яка усунула від влади стару номенклатуру, деяким колишнім опозиціонерам стало здаватися, що тепер все можна. Почали вони з "малого"-спроби перенести встановлений Л.Кучмою у 1998 р. День пам'яті жертв Голодомору з осені на весну. Мовляв, хай не заважає річниці Помаранчевої революції!

6. Дискусії з російськими вченими

Ставлення громадськості й влади в Росії до подій 1932-1933 рр. - це окрема важлива тема в проблемі, що розглядається. Навіть якщо ми докажемо фактами, що голод 1932-1933 рр. в Україні був геноцидом, нам доведеться на міжнародному рівні зустрітися з іншим трактуванням спільного минулого.

Дискусії з російськими вченими слід проводити максимально відкрито, переконуючи в правоті своєї позиції не тільки протилежну сторону, а й власну громадськість. Цього потребує сучасний стан осмислення Голодомору громадянами України.

Немало наших співвітчизників вважають, що причини голоду 1932-1933 рр. неясні. Інші думають, що голод спричинений посухою або і хлібо-

Проф. С..В. Кульчицький

заготівлями. Саме такими були причини голоду 1946-1947 рр., який люди ще пам'ятають. Ті, хто

вважає Голодомор геноцидом, здебільшого не заглиблюються в політико-правову сутність поняття "геноцид". Вони переконані, що викликана діями властей масова загибель населення завжди є геноцидом. Цьому суперечить казахська трагедія. Силкові спроби "посадити" кочовиків-казахів на землю з боку безграмотних компартійних чиновників призвели до голоду, відносні розміри якого (стосовно загальної чисельності етносу) переважають український Голодомор. Проте трагедія казахів не була наслідком терору голодом.

Аналізувати голод 1932-1933 рр. в Україні треба в контексті політико-правового змісту терміну "геноцид". Впродовж порівняно короткого часу Сталін цілеспрямовано нищив сільське населення двох радянських адміністративно-політичних утворень, у яких чисельно переважали українці (УСРР і Кубанський округ Північно-Кавказького краю РСФРР). Одразу хочу відмежуватися від тих своїх однодумців, які формулюють мету геноциду по-іншому: Сталін нищив українців! Звичайно, кінцевий результат був саме таким: Сталін нищив українців. Але ми нікого не переконаємо у справедливості твердження про геноцид у такому спрощеному, суто емоційному формулюванні.

Багато років я спілкуюсь з невеликим колом учених, які досліджують український Голодомор у Росії й країнах Заходу, знаю їх спосіб мислення. Тому доводиться продумано й чітко формулювати

позицію в питанні про геноцид.

Соціально-економічні причини голоду 1932-1933 рр. мені були зрозумілі й на початку 90-х рр. Потім у відділі історії міжвоєнного періоду Інституту історії України ми зайнялися дослідженнями компартійно-радянського різновиду тоталітаризму як цілісної політико-економічної системи, включно з національною політикою Кремля. Тепер маємо аргументацію, яка стосується національної складової в політиці радянської влади.

Усі наведені тут зауваження необхідні, щоб надати властиву тональність викладу дискусій з російськими вченими про природу голоду 1932-1933 рр. у Радянському Союзі.

Початок цим дискусіям поклала влаштована в травні 1993 року посольством України в Москві інформаційно-аналітична конференція "Голодомор 1932-1933 рр.: трагедія та застереження". З обох сторін тоді були присутні вчені, політики й журналісти. Ми говорили про терор голодом, зас-тосований Кремлем проти України, вони твердили, що сталінські репресії були позбавлені національного забарвлення. Тільки колишній дисидент, а в 1993 р. - голова комісії з прав людини Верховної Ради РФ Сергій Ковальов знайшов у собі мужність сказати, звертаючись до української сторони: "Простите нас!"

Потім у московській газеті з'явилася стаття журналіста Л.Капелюшного, написана після його

ознайомлення з книгою В.Маняка і Л.Коваленко "33-й: голод: народна книга-меморіал". У книзі журналіст побачив "имеющие юридическую силу свидетельские показания, свидетельства очевидцев геноцида"²⁶.

І ковальовське "Простите нас!", і висновки Л.Капелюшного були посилені виступами на міжнародній науковій конференції "Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки", яка відбулася в Києві 9-10 вересня 1993 року у присутності Президента України. Якщо Леонід Кравчук звинуватив у трагедії українського народу сталінський уряд, то поет Іван Драч, який виступив услід за ним, поставив проблему в іншу площину. "Настав час до кінця усвідомити раз і назавжди, - сказав він, - що це був лише один з найближчих до нас, уцілілих і нині суцільних українців, етап планомірного викоренення української нації, неприйняття існування якої глибинно закладене у нащадків північних племен, яким наш народ дав свою віру, культуру, цивілізацію і навіть імення"²¹.

Російські фахівці з проблеми колективізації й голоду Ілля Зеленін, Микола Івницький, Віктор Кондрашин і Євген Осколков у колективному листі до редакції одного з історичних журналів Російської академії наук висловили тривогу в зв'язку з тим, що більшість учасників конференції наполягала на "некоей исключительности Украины, особом характере и содержании этих событий в

республике в отличие от других республик и регионов страны". Вони стверджували, що голод в Україні не відрізнявся від голоду в інших регіонах, а протиселянська політика сталінського керівництва не мала яскраво вираженої національної спрямованості²⁸.

Обґрунтовуючи свою позицію, колеги робили наголос (з посиланням й на зміст моєї доповіді на цій конференції) на соціально-економічних аспектах голоду 1932-1933 рр. Безумовно, що економічна політика Кремля не розрізняла кордонів національних республік, у цьому відношенні їхня аргументація була бездоганною. Однак заперечення української специфіки голоду підводило російських колег, бажали вони того чи ні, до твердження про відсутність у Кремля національної політики, в тому числі її репресивної складової. Те ж саме твердження: "сталінські жертви не мають національності!" - довелось мені почути вже від іншої за складом російської делегації на міжнародному симпозіумі в Торонто на тему "Населення СРСР 20 - 30-х рр. у світлі нових документальних свідчень" (лютий 1995 р.). Та історія СРСР має немало прикладів репресій за національною ознакою. Чи варто їх перелічувати?

В останні роки Інститут історії України налагодив співробітництво з Інститутом загальної історії РАН, а через нього - з фахівцями інших установ РФ в рамках Українсько-російської комісії істориків

(співголови - акад. НАН України Валерій Смолій і акад. РАН Олександр Чубар'ян).

9 березня 2004 р. в Москві відбулося засідання комісії з участю багатьох відомих російських фахівців з аграрної історії. Обговорювалася книга "Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки", видана в 2003 році Інститутом історії України до 70-ої річниці Голодомору. 30 авторів створили том великого формату - 888 сторінок, плюс зошит ілюстративного матеріалу в 48 сторінок.

Кілька примірників цієї книги були переправлені в Москву задовго до засідання комісії. Та вона не переконала російських істориків. Незабаром після цієї зустрічі В.Данилов і І.Зеленін виклали свою точку зору на проблему в статті, опублікованій журналом "Отечественная история" (2004, № 5). Суть їхньої позиції відбита в самій назві статті: "Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии".

Прізвища авторів статті журнал узяв в траурні рамки. Наших опонентів незабаром після зустрічі не стало. Це велика втрата для російської історичної науки, для всіх нас. Тим більше, що перспективні російські науковці наступних поколінь не поспішають братися за розробку "важких проблем".

Останнім часом до наукового обігу введені нові архівні документи з аграрної історії радянського періоду. Насамперед це результат подвижницької

праці Віктора Петровича Данилова. Таке поповнення джерельної бази істотно зміцнює позиції української сторони в її намаганнях переконати світ у тому, що Голодомор був геноцидом.

Підсумовуючи результати нашої зустрічі 29 березня 2004 р. у названій вище статті, В.Данилов і І.Зеленін зробили такий висновок: "Если уж характеризовать голодомор 1932-1933 гг. как "целенаправленный геноцид украинского крестьянства"²⁹, на чем настаивали некоторые историки Украины, то надо иметь в виду, что это был геноцид в равной мере и российского крестьянства". З таким підсумковим висновком українська сторона може погодитися. Адже ми не стверджуємо, що сталінськими жертвами були виключно українці. Скажу навіть більше. Специфіка "соціалістичного будівництва" й характер політичного устрою були такими, що найбільшою мірою (у відсотках до чисельності) постраждали безпосередні виконавці сталінських злочинів - чекісти, на другому місці виявилися члени державної партії, особливо - компартійно-радянська номенклатура, далі - громадяни національних республік і, нарешті - росіяни.

Чим пояснити стриманість російських учених у питанні про геноцид? Тим, мабуть, що міжнародне співтовариство все активніше використовує в повсякденному житті "Конвенцію про попередження злочину геноциду, і покарання за нього" від 9 грудня 1948 р. Зокрема, в міжнародному форумі

"Запобігання геноциду: загрози та відповідальність", який відбувся в Стокгольмі в січні 2004 р., брали участь керівники багатьох держав. Ключовими були такі питання: політичні, ідеологічні, економічні та соціальні корені насильства, пов'язаного з геноцидом; механізми попередження та реагування на міжнародному рівні на загрозу геноциду; використання дипломатичних, гуманітарних, економічних та силових механізмів запобігання геноциду.

В українському суспільстві тільки маргінальні політики правого спрямування наполягають на відповідальності сучасної Росії за український Голодомор і вимагають моральної або навіть матеріальної компенсації. Проте офіційне визнання Росії правонаступницею Радянського Союзу не може обтяжувати її відповідальністю за злочини більшовицьких, білогвардійських чи будь-яких інших режимів, які контролювали в минулому російську територію. Навіть спроби керівників Кремля "прив'язатися" до деяких атрибутів колишнього Союзу (свідченням цього є, наприклад, мелодія Державного гімну РФ) не дають підстав для висунення претензій. Зрештою, ностальгія за радянським минулим однаково властива певним колам українського й російського суспільства, головним чином, старшому поколінню.

У Росії цілком вільно видаються документальні збірники, в яких відбиті державні злочини

сталінської доби. Власне, побудувати концепцію українського Голодомору як геноциду виявилось можливим тільки на основі оприлюднених у Москві документів. Разом з тим намагання успадкувати здобутки радянської епохи (перш за все, перемогу в Другій світовій війні), змушує російських чиновників, наскільки це можливо в умовах відсутності диктатури, затінити сталінські злочини. Найбільшою мірою це стосується злочину геноциду, хоч Конвенція від 9 грудня 1948 р. не обтяжує відповідальністю правонаступників злочинних режимів.

Звичайно, якщо Росія бажає успадкувати здобутки радянської епохи, вона повинна успадкувати й негатив, тобто вимовити *оте ковальовське "Простите нас!"*. Однак мало хто хоче без крайньої необхідності успадковувати моральну відповідальність за злочини попередніх режимів.

Ось чому Росія є рішучим противником визнання українського Голодомору геноцидом. У серпні 2003 року в інтерв'ю українській редакції Бі-Бі-Сі посол РФ в Україні Віктор Черномирдін заявив: "Голодомор заторкнув усю радянську державу. Було не менше трагедій та болю на Кубані, Уралі та на Поволжі і в Казахстані. Не було таких вилучень лише на Чукотці та в північних районах, бо там не було що конфіскувати"³⁰. Офіційні представники Росії в ООН зробили все можливе, щоб у Спільній заяві 36 держав у зв'язку з 70-ю річницею українського Голодомору не виявилось визначення

цієї трагедії як геноциду.

Нам залишається переконати росіян в-тому, що український голод був наслідком не тільки репресивних хлібозаготівель, але й відмінно організованої конфіскації всіх продовольчих запасів у селян. Доказова база існує, і якщо голос українських науковців підсилиться голосами істориків Заходу, це завдання виявиться здійсненним.

7. Позиція дослідників Заходу

У часи "холодної війни" на Заході сформувалася щільна мережа науково-дослідних установ, які займалися так званою радянологією. Однак ніхто з радянологів не цікавився тим, що відбувалося в Україні у 1932-1933 рр.

Англійський літературознавець, ровесник Російської революції Роберт Конквест після переїзду в США почав працювати в Інституті вивчення СРСР при Колумбійському університеті. Саме йому належить перша в неукраїнській історіографії книга про Великий голод в СРСР, опублікована в 1986 році. Автор славнозвісного "Великого терору" не помилився, визначаючи сталінську політику в Україні як особливий різновид терору - терор голодом. Книга Р.Конквеста "Жнива скорботи" ґрунтувалася на літературних джерелах (підібраних в основному Дж.Мейсом) і була оцінена широкою громадськістю як сенсаційна. Навпаки, в колах радянологів її прийняли несхвально: автора

звинуватили в політичній заангажованості, оскільки він прийняв замовлення на книгу від української діаспори.

У кінці 80-х рр. у середовищі радянологів виникла течія "ревізіоністів". Її представники вважали, що історіографію часів "холодної війни" треба переглянути, оскільки вона ідеологічно протистояла комунізму, тобто виходила за межі наукового знання. Праці комісії Конгресу США з українського голоду "ревізіоністи" прийняли в багнети. Самого Дж.Мейса, як він писав, звинуватили у фальсифікації історії³¹. Не маючи перспектив на постійну працю в США, Мейс приїхав у Київ і влаштувався на роботу в інституті, організованому на базі колишнього Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

У радянські часи, як і в перші пострадянські роки, українська історична наука не мала самостійного міжнародного статусу. Навпаки, російським історикам доводилося тільки зміцнювати давно існуючі зв'язки. Міжнародний престиж російської історичної науки різко зріс після відкриття архівів сталінської доби.

У 1992 р. розпочав свою роботу організований В.Даниловим теоретичний семінар "Сучасні концепції аграрного розвитку" при Міждисциплінарному академічному центрі соціальних наук (Інтерцентрі). В засіданні 24 червня 1997 р. була поставлена доповідь С.Віткрофта (Австралія) і Р.Девіса

Проф. СВ. Кудьчипцький

ЮН

(Велика Британія) "Криза в радянському сільському господарстві (1931-1933 рр)"³².

С.Віткрофт у вступному слові засудив тезу про те, що це був "організований голод", і Сталін навмисно вилучав хліб, щоб селяни гинули. У доповіді велика увага приділялася Україні. Стверджувалося, що Кремль нічого не знав, а коли інформація про голод стала надходити, "перед політбюро ЦК ВКП(б) все острее вставала проблема отпуска (крестьянам - С.К.) дополнительного хлеба". Від лютого до липня 1933 року було прийнято 35 постанов політбюро ЦК ВКП(б) і декретів Раднаркому СРСР про видачу продовольчого зерна.

Такою була доповідь... І що цікаво: наведені факти відповідали істині! Невідомо тільки, чому від голоду гинули мільйони людей. Своїм цинізмом дослідників вразив тільки один документ - резолюція ЦК КП(б)У про поділ селян, які потрапили до лікарні з діагнозом "дистрофія", на хворих і видужуючих. Вимагалось поліпшити харчування останніх у межах наявних ресурсів, щоб за рахунок хворих якомога швидше відправити їх на посівну.

Звичайно ж, Сталін не застосовував терор голодом, щоб знищити всіх селян підряд невідомо для чого. Кому щастило вижити, того відправляли на колгоспні роботи і годували в полі, під час роботи. Годували тим продовольством, яке відпускалося за спеціальними постановами вищих органів влади. Так демонструвалася турбота держави про

збереження життя своїх громадян. Так селяни привчалися працювати в громадському господарстві колгоспів.

Р.Маннінг (Гарвардський університет), спираючись на розрахунки авторів, зазначила: напередодні врожаю 1933 р. державний продовольчий резерв дорівнював від 1,4 до 2,0 млн. тонн зерна. Цього вистачало, щоб попередити масовий голод. „Что заставляло советское правительство, - питала вона після цього, - изымать и экспортировать столь значительную часть крайне низкого урожая и удерживать большой продовольственный запас, чем во времена прежних хлебных кризисов? Эти вопросы требуют ответов!" Це - ввічливе заперечення основного змісту доповіді. Навпаки, Л.Віола (Торонтський університет) схвалила запропонований доповідачами погляд на трагедію 1932 - 1933 рр. саме через те, що він був „ревізійністським”, тобто відрізнявся від попередніх поглядів про голод, організований владою або навіть про геноцид з боку сталінського керівництва. Ю.Мошков погодився з тим, що селянам надавали продовольчу допомогу в першій половині 1933 року, але до цього очевидного факту додав: „отрицать яростное стремление именно Сталина осенью 1932 г. наказать непокорных крестьян, не желающих отдавать всё до зерна, по-моему, невозможно”. М.Вилцан скористався положеннями доповіді, щоб атакувати авторів „концепції рукотворного

голоду" М.Івницького, В.Кондрашина і Є.Осколкова. Останні з фактами в руках відбили атаку.

Ось таким вийшов цей теоретичний семінар в Інтерцентрі - з компліментами на адресу „ревізюністів" і з нападками на тих російських вчених, які під тиском неспростовних фактів назвали голод

1932- 1933 рр. рукотворним. Не дивно, що останні не наважувалися зробити ще один крок і назвати голод в Україні геноцидом.

Ситуація з осмисленням Голодомору на Заході наприкінці 90-х рр. була такою, як показав цей семінар. Тепер становище істотно змінилося. Переломним пунктом, здається, стала міжнародна конференція, влаштована Інститутом досліджень історії і релігії у місті Віченца (Італія) в жовтні 2003 р. Не буду зупинятися на її роботі, оскільки Дж. Мейс про це написав ³³. Важливим виявився результат: у прийнятій резолюції вчені з Італії, Німеччини, Польщі, України, США і Канади (М.Івницький і В.Кондрашин - утрималися) закликали прем'єр-міністра Італії і президента Євросоюзу Сильвіо Берлусконі та голову Єврокомісії Романо Проді докласти зусиль для міжнародного визнання українського голоду 1932 -1933 рр. актом геноциду.

Конференція у Віченці мала продовження. 5 вересня 2005 року в Києво-Могилянській академії у присутності посла Італії Фабіо Фаббрі і директора Італійського інституту в Україні Нікола Баллоні

Проф С..В. Кульчицький

відбулася презентація книги „Смерть землі. Голодомор в Україні 1932 - 1933 рр.“, підготовленої за матеріалами конференції у Віченці.

Учасник конференції у Віченці, професор Кьольнського університету Герхард Зімон організував в Берліні (липень 2005 року) панель під назвою "Чи був голод 1932 - 1933 рр. в Україні геноцидом?". Обговорення цього питання відбулося у форм гострої дискусії. Вдячний Г. Зімону за те, що він відмовився зачитати власну доповідь, щоб дати мені додатковий час для обґрунтування своєї позиції. Вдячний йому також за сприяння у перекладі моєї статті на німецьку мову і опублікування її в авторитетному журналі "Ост-Європа". Весь колектив Інституту історії України вдячний цьому авторитетному спеціалісту з історії Центрально-Східної Європи за його інтерес до Голодомору і опубліковану в "Українському історичному журналі" (2005, №2) статтю, яка є новим словом в німецькій історіографії проблеми.

Ми бачимо, що проблема осмислення Голодомору вітчизняними і зарубіжними вченим, українським суспільством і міжнародним співтовариством виявилася непростю. Чи знаємо ми все, що відбувалося в нашій Україні сім-вісім десятиліть тому? Чи звільнилися ми від стереотипів, закладених у свідомості кількох поколінь?

Іноколи доводиться під вагою нових або переосмислених фактів відмовлятися від усталених

уявлень про ті або інші аспекти минулого. Це - нормально для професійного історика, у- цьому - сенс наукового пошуку. Коли почалася горбачовська десталінізація, одна імпульсивна жінка не витримала і на весь Радянський Союз заводала: „Не могу поступиться принципами!". Вона не знайшла в собі мужності зазирнути у безодню і побачити, наскільки ленінська ідеологія відрізнялася від ленінсько-сталінської практики.

Фальш радянської доби треба витискувати з себе по краплині. Чим скоріше наше суспільство звільниться від стереотипів минулої епохи, тим легше буде жити. Могутнім важелем у цьому може стати правда про Голодомор.

III. Ідеологічний вимір геноциду

I. При природу радянської влади

У 2003 р. я підготував книжку "Російська революція 1917 року: новий погляд". Вона була надрукована в Інституті історії України і мала під однією обкладинкою два ідентичні тексти українською й російською мовами. Невеликий тираж розійшовся серед фахівців, у тому числі членів наукової ради з історії революцій при Російській академії наук.

Я бачив лише одну революцію в 1917 р. - не Лютневу й не Жовтневу, а Російську, з специфіч-

ними відгалуженнями останньої в національних
окраїнах імперії – Українською та іншими. Але не

у цьому полягав новий погляд на події. Найбільш авторитетний на Заході фахівець з історії Росії Ричард Пайпс ще в 1990 р. видав у Нью-Йорку двотомник "The Russian revolution", в якому революційний процес цілком закономірно розглядався як цілісний. Асоціація "Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) в 1994 р. переклала й видала цей двотомник у Москві під автентичною назвою ("Русская революция"). Але і після публікації цієї книги від думки про дві революції у 1917 р. мало хто відмовився. Змінилася лише термінологія: Велику Жовтневу соціалістичну революцію тепер називають жовтневим переворотом.

Новизна мого підходу (також ніким не визнаного) полягає в аналізі історичного феномену, всім відомого як радянська влада. Я думаю, що саме політичний режим з цією неточною назвою забезпечив російському комунізму запас міцності на три покоління. Суть ленінського винаходу полягала в поділі здобутої влади - цілісної й централізованої, на дві структурні частини, з яких тільки одна була повернута обличчям до народу, створюючи видимість народовладдя. Ради з їх виконавчими комітетами формувалися населенням згідно з нормами демократичних конституцій, але під суворим контролем парткомів, які рекомендували своїх кандидатів у депутати від "блоку комуністів і безпартійних". Партійні комітети, які були другим обличчям влади, обиралися тільки членами

державної партії. Завдяки принципу "демократичного централізму", на якому будувалися всі суспільно-політичні структури країни, керівні органи монопольно існуючої партії спочатку визначалися більш високою за ієрархією ланкою, а потім формально затверджувалися на "виборах". Виконкоми рад мали цілком реальну управлінську владу. Парткоми не втручалися в управління, якщо вважали це непотрібним, але мали монополію на політичні й кадрові рішення.

Отже, радянська влада була двоєдиною, тобто конструювалася як симбіоз окремо існуючих владних систем - парткомів, аж до Центрального комітету ленінської партії, й виконавчих комітетів рад, аж до Раднаркому СРСР. Комуністична диктатура була колективною за означенням, тому що "демократичний централізм" міг її фокусувати тільки до рівня політбюро ЦК ВКП(б).

Відносини між членами політбюро ЦК, тобто партійними вождями, не могли визначатися конституцією, тому що партія стояла над радами й суспільством. Не визначалися вони й партійним статутом з його облудним демократизмом - принципом "демократичного централізму". Ці вожді, однак, не мали влади, освяченої походженням і релігією, як у традиційних монархічних суспільствах. В результаті відносини між ними визначалися, як у лев'ячому прайді, боротьбою до визначення переможця. В руках у переможця концентрувалася

вся влада над партією й суспільством. Ніхто не міг перешкодити йому в реалізації рішень, спрямованих на винищення мільйонів людей в ім'я збереження абсолютної особистої влади. Такою була влада, здобута Сталіним у ході жорстокої шестирічної (1923-1928) боротьби всередині полігбюро ЦК ВКП(б). Радянська влада...

Чому глибинний зміст деяких сталінських документів, які безпосередньо пов'язані з Голодомором, не сприймається нашою свідомістю? Відповідь така: історія СРСР у радянських підручниках була далекою від реальної дійсності. На відміну від нас, Сталін не був вихованцем радянської школи. Він стояв біля витоків влади, яку назвали радянською, й добре знав її вразливі місця та больові точки. Навпаки, для нас суть радянської влади більш-менш співпадала з її пропагандистським іміджем. Ті ж, хто ненавидів її, ненавиділи сліпо.

Коли я кажу про "нас", то розумію під цим своє покоління. У тому числі генерального секретаря ЦК КПРС, членів ЦК КПРС і депутатів Верховної Ради СРСР. Усіх тих, хто у 1988 р. під гаслом "повновладдя Рад" легковажно зруйнували створену Леніним конструкцію влади. Вони дістали результат, якого не могли передбачити: тоталітарна держава розвалилася. Суспільство відновило суверенітет над державою, здобутий в березні й втрачений у листопаді 1917 р.

Природа радянської влади стала остаточно

Проф. С В. Кульчцький

iiб

зрозумілою для мене тільки після конституційної реформи М.Горбачова, тобто тоді, коли ця влада позбулася диктатури парткомів і стала принципово іншою. Тільки після цього я зміг внести ясність в проблему її генезису. Щоб зрозуміти, чому став можливим Голодомор, треба виявити, як ця влада виникла, на яку ідеологію спиралася й які завдання ставила перед собою.

2. Гасла Російської революції

Термін "сталінізм" став у нас популярним після першої, ще хрущовської десталінізації, тобто з другої половини 50-х рр. Офіційна історіографія наполягала на тому, що більшовицька революція - це і є народна революція 1917 р. Мовляв, Кремль впроваджував у життя її вимоги, здійснював лібералізовану політику в сфері економіки (неп) і національних відносин (коренізація), а потім прийшов Сталін і все зіпсував.

Дійсність виглядає по-іншому. Історію СРСР написали переможці, й правді вона не відповідає. Зосередившись на вивченні "білих плям" (у тому числі Голодомору), історики зробили дуже багато. Проте в деяких ключових моментах ми (маю на увазі й істориків Заходу) ще перебуваємо в полоні стереотипів радянської історіографії.

Правда полягає в тому, що безперервний ланцюг кризових подій, що розгорнувся у світі з 1914 р., тобто з початку Великої війни, призвів до

мутації історичного процесу в опанованих більшовиками Росії (з весни 1918 р.) й Україні (на початку 1919 р.). Подальші події в країнах, які перейшли під контроль комуністів, відбувалися не так, як у цивілізованому (ми вже звикли так говорити) світі. Не можна заперечити, що історія СРСР і країн Центрально-Східної Європи була по-своєму насиченою. В ній знаходилося місце для героїки й терору, для епохальних здобутків і так званих "білих плям", які приховували страхотливі злочини політичних режимів. Але радянський лад - це специфічна й до того ж мутантна цивілізація, позбавлена стрижня, на якому тримається людство з першопочатків своєї історії - приватного підприємництва. Незважаючи на мережу радянських установ, західний світ не дуже розумів, що у нас відбувалося. Та ніхто не міг відмовити комуністичній імперії в праві на існування. Навпаки, це вона стверджувала, що людство розвиватиметься у майбутньому за радянськими зразками. Деякі політологи навіть вважали, що обидва світи зазнають конвергенції, тобто з часом зіллються. Проте створена В.Леніним і Й.Сталіним "держава-комуна" раптом і цілком неочікувано розвалилася.

Не можу зрозуміти, як це в суспільній свідомості співіснують два протилежні уявлення: про більшовизм як породження революції 1917 р. й про комуністичний експеримент, здійснений в колишній Російській імперії більшовиками. Погоджуюсь

тільки з другим твердженням. Слід тільки додати, що експеримент не мав нічого спільного ні з марксизмом, ні навіть з уявленнями про марксизм, поширеними серед самих російських соціал-демократів меншовицького й більшовицького спрямування. Густо насичена марксистськими термінами концепція "держави-комуни" народилася в одній лише голові - ленінській. Впродовж 20 років вона втілювалася в життя силовими засобами з упертістю, гідною кращого застосування. Комуністичне будівництво, яке з тактичних міркувань після 1921 р. назвали соціалістичним, було за глибиною перетворень справжньою революцією ("революцією зверху", як зазначав Сталін). Більшовицькі експериментатори справді змінили обличчя опанованих ними країн і побудували альтернативу існуючій цивілізації. Але всупереч радянській історіографії мутантна цивілізація більшовиків не мала нічого спільного з гаслами Російської революції.

Революція, що почалася у Петрограді 8 березня 1917 р., не була схожа на відомі історії соціальні катаклізми. В ній сформувався демократичний табір у вигляді ліберального й соціалістичного партійних блоків. Термін "соціалізм" треба розуміти в його первинному значенні, яке не має нічого спільного з подальшими інтерпретаціями - ленінською (соціалізм як перша фаза комунізму) й гітлерівською (націонал-соціалізм).

Ліберальний блок був менш радикальний.

соціалістичний - більш радикальний, але обидва погоджувалися з тим, що країну треба вести до Установчих зборів. Проте поряд з політичними партіями з'явився ще один учасник революційних дій - табір народних низів у вигляді рад.

На п'ятий день революційних подій в резиденцію Державної Думи - Таврійський палац прийшли прямо з тюрми керівники робітничої групи при Центральному воєнно-промисловому комітеті. Вони не забули досвіду революції 1905 року, коли робітники без підказки з боку партій утворювали ради - організації для керівництва політичним страйком у масштабі району або цілого міста. Тому вони звернулися до страйкуючих колективів з пропозицією негайно надіслати до палацу своїх депутатів у міську раду. Ввечері того ж дня - 12 березня був створений орган революції - виконком Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, який контролював дії десятків тисяч страйкуючих робітників і озброєних солдатів на вулицях Петрограда. Незабаром почали утворюватися ради (на фронтах - солдатські комітети) в усій імперії. Кожна з них функціонувала сама по собі, ієрархічно побудованої радянської організації не виникло. Склад рад був плинним, тому що військові й робітничі комітети могли в будь-який момент відкликати свого депутата й надіслати іншого.

Політичні партії відрізнялися ступенем радикалізму, але діяли в одній системі координат -

і.п

демократичній. На відміну від них, ради вимагали негайної експропріації приватної власності поміщиків і буржуазії. Йшлося не тільки про ліквідацію інститутів попередньої влади, як в усіх відомих історикам революціях, а й про знищення суспільних класів. Екстремістські вимоги рад були наслідком властивої Росії гострої соціальної конфронтації, помноженої на тягар небаченої за масштабами війни.

Радянський табір показав свою силу з перших днів революції. Хто змусив Миколу II 15 березня 1917 року зректися престолу? Цар виконав пораду лідерів основних партій Державної Думи, командуючих фронтами й начальника штабу Верховного головнокомандуючого (Верховним був він сам) генерала М.Алексєєва. Але хто змусив найближче оточення царя рекомендувати йому відійти від влади?

У радянські часи на перше місце в революційних подіях 1917 р. ставили промисловий пролетаріат. Згуртований у великі колективи умовами виробництва, він міг діяти злагоджено й доказав це у 1905 р. Щоправда, царизм теж доказав тоді, що може справитися з пролетарською революцією. Навпаки, умови виробництва на селі не сприяли злагодженим діям селянства. Ненависть до поміщиків у селян визрівала століттями, але вони були розпоршені і не являли особливої загрози для поміщицького в своїй основі політичного ладу на

чолі з царем-самодержцем. Аж раптом з 1914 р. сама імперія почала об'єднувати розпорощених селян поротно й побатальйонно, вкладаючи їм в руки зброю. У великих містах утворилися тилові гарнізони. В кожному з них інструктори з діючої армії готували десятки тисяч мобілізованих селян для відправлення на передову. Коли почалися заворушення в Петрограді, перед його тиловим гарнізоном постала дилема: відправлятися на фронт або повернути зброю проти начальників. Усюди, де були сконцентровані мобілізовані селяни (робітники здебільшого працювали на оборонних підприємствах), вони миттєво зробили свій вибір. Якраз після цього командуючі фронтами зрозуміли, що царя треба усунути.

За інерцією, що йде від неправомірного поділу революції 1917 р. на дві, Лютневу революцію називають буржуазно-демократичною. Однак буржуазію в революції представляла тільки ліберальна демократія, передусім кадети. Основна маса робітників і селян (у тому числі одягнутих у солдатські шинелі) перебувала під впливом партій соціалістичної демократії, які після виходу з підпілля діяли солідарно з лібералами. Переважна більшість російського робітничого класу (в тому числі й в українських губерніях) підтримувала партію меншовиків, яка стояла на чолі профспілкового руху й поділяла позицію європейської соціал-демократії, спрямовану на узгодження інтересів

праці та капіталу шляхом переговорів. Серед селянсько-солдатських мас особливим впливом користувалися есери, які теж бажали вийти з революції на підставі законів, опрацьованих легітимним шляхом, тобто через Установчі збори. Ці партії здійснювали вирішальний вплив й на ради, тим самим угамовуючи радянський табір - анархічний і деструктивний. Обидві партії розглядали ради як тимчасові організації, покликані перешкодити мобілізації контрреволюційних сил.

16 квітня до Петрограду з Швейцарії прибув В.Ленін і наступного дня виступив перед учасниками всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Десять тез, що містилися в доповіді, газета "Правда" надрукувала 20 квітня під назвою "Про завдання пролетаріату в даній революції". Цей документ, відомий під назвою "Квітневі тези", виключав більшовиків з демократичного табору, в якому об'єднувалися ліберали та соціалісти, і ставив їх у революції на окреме місце.

Ленін висував лозунг "Вся влада - Радам!". Його стратегія полягала в тому, щоб заволодіти радами зсередини, скинути уряд ліберальної демократії і поставити на його місце власний уряд у радянській оболонці. Ідея скликання Установчих зборів прямо не відкидалася, тому що була популярною в народі. Але вона відкидалася у замаскованій формі: заперечуючи суверенне право народу формувати органи влади, Ленін вимагав

утворення радянської республіки замість парламентської. Він розумів, що на вільних виборах більшовики не мали шансів завоювати більшість мандатів в Установчих зборах. Завоювати більшість у радах було більш реальною справою. Доктринальний екстремізм більшовиків, які стояли за ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, частково співпадав із стихійним екстремізмом рад, які вимагали експропріації власності у поміщиків та буржуазії. За твердженнями про переваги радянської республіки перед парламентською приховувалося бажання більшовиків прорватися до влади й не ділити її з іншими політичними силами.

На практиці лозунг "Вся влада - Радам!" означав встановлення однопартійної диктатури. Партія більшовиків повинна була, по-перше вичистити з рад усі інші партії і, по-друге, злитися з радами, які ставали владою на всіх рівнях державного управління та місцевого самоврядування. Зливаючись з партією Леніна, ради втрачали самостійність, але формально залишалися окремою організаційною структурою. Зберігаючи в собі оболонку рад й називаючи власну диктаторську владу Радянською (обов'язково - з великої літери!), більшовики діставали можливість контролювати народні низи.

Перші п'ять квітневих тез Леніна були націлені на завоювання влади. Вони були точні й конкретні. Друга половина тез формулювалася у замаскованих виразах. У цій частині викладався той план

Голод-геноцид 1932-1933 рр. в Україні

дій, який мав бути реалізований після встановлення диктатури. Йшлося про перейменування партії на комуністичну, прийняття комуністичної програми й побудову держави-комуни. Отже, привид комуністичної революції навис над країною вже в квітні 1917 року, проте ніхто не міг його чітко розгледіти. Навіть у партії більшовиків не було тих, хто міг би уявити собі довгострокові наслідки ліквідації приватної власності на засоби виробництва.

У перші пореволюційні місяці успіхи більшовиків були більш ніж скромними. Виступаючи під власними гаслами, вони не могли добитися популярності серед населення. Тому в серпні 1917 р. Ленін тимчасово відмовився від комуністичних гасел і взяв на озброєння радянські. Зокрема, замість гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську більшовики підтримали всенародну вимогу укладення сепаратного миру. Замість вимоги перетворення поміщицьких маєтків на радянські господарства (радгоспи) вони підтримали селянське гасло "чорного переділу", тобто зрівняльного поділу всіх земель. Висловлюючись завжди за централізовану державу, вони підтримали вимогу федералізації Росії.

Потужний пропагандистський апарат більшовиків вкарбовував у свідомість мас образ опозиційної партії, яка з приходом до влади негайно реалізує радянські гасла. У вересні Петроградська,

Московська й Київська ради уперше прийняли запропоновані нею резолюції. Головою Петроградської ради став Лев Троцький. Спираючись на цю раду, більшовики підготували всеросійський з'їзд рад і під час його скликання захопили владу в столиці. Під час перевороту вони зовсім не мали більшості в радах. Проте неконтрольовані ними ради були просто проігноровані.

Справжній рівень популярності більшовиків показали вибори до Установчих зборів. За них проголосували в Росії, як відомо, 25%, а в Україні - 10 % виборців. Та це вже не мало жодного значення, адже влада перебувала в руках В.Леніна. В грудні 1917 р. була створена Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Усіх, хто був не з ними, більшовики оголосили контрреволюціонерами. Виборці тепер повинні були дисципліновано голосувати за кандидатів у радянські органи влади, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

Жовтневий переворот більшовиків здійснювався під радянськими, а не під комуністичними гаслами. Фактично ленінська партія прокралася до влади в чужому одязі.

Зміцнівшись при владі й поширивши її з столиці на периферію, більшовики почали з весни 1918 р. свою власну революцію - комуністичну. Постановлену задачу Ленін у травні 1918 р. сформулював так: "Нам треба зовсім по-новому організувати

найглибші основи життя сотень мільйонів людей" ³⁴. Мова йшла про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично - державною) власністю, про колективізацію (а насправді - одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства. Подібних революцій світ не бачив, але за методами виконання вона являла собою типovu для Росії з петровських часів "реформу згори".

3. "Позбавитись селянства!"

У Російській революції вирувало безліч політичних сил, але всі вони поділялися на дві різко •відмінні одна від одної течії - демократичну й радянську. Останню лише з великою натяжкою можна було називати робітничо-селянською, тому що ради об'єднували порівняло невелику частку робітників та селян - озлоблені народні низи, готові все експропріювати й поділити. Перемогла стихійна й неорганізована радянська течія. Причина одна: в ній розчинилася загартована в підпільній боротьбі, дисциплінована й централізована партія більшовиків.

Перемога рад обернулася для них негайною поразкою. Насправді перемогла партія більшовиків, а її уявне "розчинення" в народних низах було лише засобом оволодіння радами. Одразу після

жовтневого перевороту більшовики почали сполучати демагогію й популізм з державним терором. Спрямовані проти політичних партій репресії виявилися репресіями проти всіх депутатів рад, які не належали до ленінської партії. В результаті ради перестали бути самостійним чинником політичного життя. Практично одночасно, в січні 1918 р. уряд В.Леніна розігнав Установчі збори. Розгін символізував поразку демократичної течії в Російській революції.

Після того, як революція 1917 року вичерпала свій потенціал і зійшла нанівець, поле бою залишилося за більшовиками. Вони негайно розпочали свою революцію, спрямовану проти власників і приватної власності. За допомогою народних низів, які легковажно вважали, що продовжують свою революцію, партії Леніна вдалося у громадянській війні подолати опір великих власників. Допомогу селянства вона здобула тому, що розплатилася по векселях, виданих Леніним у серпні

1917 р: поміщицька власність була розподілена в Росії на зрівняльних засадах. Але "державна-комуна", побудову якої більшовики почали з весни

1918 року, була несумісною з існуванням десятків мільйонів дрібних власників.

Не переводячи подиху, Ленін поставив на порядок денний питання про зміну соціального статусу тих, кого зневажливо називав "дрібною буржуазією" дрібних виробників і землеробів. Він цілком

відверто підкреслив: "Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів"³⁵. Отже, вимагалось знайти інші методи, але все-таки "звільнитися від них"...

У програмі, яку схвалив партійний з'їзд у березні 1919 р., підкреслювалося, що більшовики розглядають організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі, аж до комуні, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці. Однак "продуктивність праці" була елементом маскування. Насправді йшлося про встановлення контролю держави над сільськогосподарським виробництвом.

Ще до прийняття програми, в січні 1919 р. в Москві відбувся з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти й комун, який прийняв резолюцію "Про колективізацію землеробства". Коментуючи її, газета "Правда" висловила надію, що нові форми в своєму розвитку "неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства"³⁶.

Новий курс земельної політики Кремль почав здійснювати у тій частині України, де ще зберігалося поміщицьке землеволодіння. Значну частину поміщицьких земель більшовики передали не селянам, а цукровим заводам та гуральням

під організацію радгоспів, або бажаним створювати комуни. У відповідь селяни піднялися на збройну боротьбу з радянською владою. Червона армія, яка в цей час складалася переважно з селянських загонів, втратила обороноздатність. Білогвардійці швидко окупували Україну, і А.Денікін пішов на Москву.

Подолавши згодом білогвардійську загрозу, Ленін більше не повертався до гасла негайної колективізації села. Щоб нагодувати армію й міста, радянській владі доводилося здійснювати реквізиції продовольства (продрозкладку). Селяни відмовлялися сіяти за таких умов, і врожай наступного року ставився під загрозу. Відвертаючи загрозу, Ленін вирішив довести до кожного селянського двора посівний план. VIII Всеросійський з'їзд рад у грудні 1920 р. схвалив закон про створення мережі посівних комітетів. "Уроками" на посів село поверталось до часів кріпосного права. Різниця полягала лише в тому, що місце поміщика - кріпосника зайняла "робітничо-селянська" влада.

Селянство не бажало витримувати тягар продрозкладки. У зимові місяці 1920-1921 рр. Україна і Центральна чорноземна область Росії, де тиск на селян з боку держави був найбільшим, перетворилися на арену масових повстань. X з'їзд комуністичної партії за пропозицією Леніна змушений був замінити реквізиційний принцип у відносинах між містом і селом податковим. Цей перший крок у

відступі від прискореного будівництва комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від скасування грошей, відновила вільну торгівлю сільськогосподарською продукцією після сплати продподатку, дозволила приватне підприємництво. Велика промисловість залишилася у власності держави, але між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства вводилася штучна перетинка - госпрозрахунок. Так за кілька місяців визріла нова економічна політика (неп).

Переходячи до непу, Ленін визнав, що курс на прискорену побудову комуністичного ладу виявився невиправданим. Не бажаючи плямувати доктрину, він у березні 1921 р., тобто вже після переходу до непу, назвав комуністичні перетворення 1918-1920 рр. "воєнним комунізмом". Вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс населенню стільки злигоднів, вождь підмінив твердженням про спричиненість самого штурму умовами війни. Внаслідок цього воєнний комунізм в усіх радянських енциклопедіях почали характеризувати як систему викликаних умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції надзвичайних соціально-економічних заходів тимчасового характеру.

Неп не варто переоцінювати. Ринок, в якому опинилися господарюючі суб'єкти, був відрізаний від світового, тобто штучний. Справді ринковими були тільки відносини держави з селянськими

господарствами, де зберігалася приватна власність на засоби виробництва (крім землі).

Після розгрому суперників в політбюро ЦК ВКП(б) Сталін відновив припинений Ленінім у 1921 р. комуністичний штурм. Він був необхідним, щоб створити соціально-економічний фундамент для тоталітарного політичного режиму. Уроки провального ленінського штурму були враховані.

У місті, серед робітничого класу глибина реформ була обмежена. Зокрема, зберігався товарно-грошовий обіг. Трестівський госпрозрахунок непівського періоду був перетворений на більш досконалий (у розумінні - більш підконтрольний державі) госпрозрахунок підприємств. Робітничий клас зберіг право на вибір місця праці за власним бажанням. Все це істотною мірою полегшило Кремлю завдання тримати згуртовані робітничі колективи під своїм контролем. Керівники державної партії навіть домоглися співпраці з робітниками в створенні великої промисловості, передусім підприємств воєнно-промислового комплексу та його інфраструктури. Про це свідчив непідробний ентузіазм, з яким робітники працювали на новобудовах перших п'ятирічок.

Комуністичний штурм на селі виявився набагато складнішим завданням, ніж у місті. Адже тут зберігалися реальні ринкові відносини. Ринок - це купівля-продаж за взаємною згодою, а селяни не збиралися добровільно віддавати державі ініціативу

у визначенні цін на сільськогосподарську продукцію. Коли встановлена ціна здавалася їм зовсім невигідною, вони відмовлялися продавати хліб. Це викликало хлібозаготівельні кризи.

З свого боку, держава прагнула профінансувати величезну програму індустріалізації за рахунок села. Інших фінансових ресурсів у неї просто не було. Відмова від визнання боргів царського й Тимчасового урядів позбавляла її можливості користуватися довгостроковим кредитом у країнах Заходу. Необхідне для новобудов устаткування купувалося на засадах вексельного кредиту.

Вилучення максимально великих ресурсів з села могло бути гарантоване тільки одним: селянин мав перетворитися з господаря-власника, який самостійно вирішував, як розпорядитися своєю продукцією, у найману робочу силу в колективізованих господарствах, постійно перебуваючих під контролем радянських і партійних органів. Держава повинна була позбавити селянина його власності, зрівняти його за соціальним статусом з міським пролетарем. Зробити це без колосального силового тиску, як показував досвід колективізації 1919 року, було неможливо.

Суцільна колективізація сільського господарства неодмінно повинна була супроводжуватися репресіями. У свою чергу, репресії викликали опір селянства. Так створювалося замкнене коло. В такій ситуації "робітничо-селянська" держава

повинна була використовувати проти селянства будь-які доступні їй форми репресій. Приймати рішення про те, які саме репресії застосувати, могла одна людина, яка захопила владу в державній партії й відповідно - в самій державі.

Отже, колективізацію сільського господарства не можна було здійснити без репресій. Чому Сталін обрав найбільш страхітливу форму репресій - терор голодом, на якій території і коли ця репресія застосовувалася - з цими питаннями ще треба розібратися.

IV. Соціально-економічний вимір геноциду

Щоб виявити причини терору голодом, його треба аналізувати в контексті здійснюваної більшовиками комуністичної революції. Ця „революція зверху" різко змінювала звичні форми життя суспільства. Зміни викликали опір, а опір — репресії з боку держави.

Комуністична революція зайняла два повних десятиліття - від 1918 до 1938 рр. У ній виокремлюються два штурмові періоди - ленінський (1918 - 1920) і сталінський (1929 - 1933). Під час ленінського штурму удар спрямовувався проти поміщиків та буржуазії. Ліквідація великих власників радянською владою здійснювалася за цілковитої підтримки народних низів. Завдяки цьому створювалася ілюзія тяглості революційного процесу, органічного зв'язку більшовицької революції з радянською

течією в Російській революції 1917 року.

Ленінський штурм заклав лише кістяк „держави-комуни”. Спроба поширити соціально-економічні перетворення на дрібних власників зазнала невдачі. Наштовхнувшись у селі на опір, який загрожував втратою влади, В.Ленін запровадив нову економічну політику й залишив селянство поза „державою-комуною”.

Після тривалої підготовки комуністичний штурм був відновлений Сталіним. Характер і глибина репресій під час сталінського штурму різнилися у часі й по регіонах. У регіонах з найвищим опором Сталін застосовував найбільш жакливу форму репресій — терор голодом. Результатом такого терору став Голодомор.

1. Мета й вектор соціально-економічних перетворень

Пропагандистський імідж комунізму відомий усім: суспільство, в якому люди користуються матеріальними й духовними благами за потребами. Але справжня сутність радянського комунізму, який назвався соціалізмом, тому що не міг запропонувати благ за потребами, визначалася відносинами власності, а не розподілу.

Ніхто з вождів більшовиків не ставив за мету прокласти в країні молочні ріки з кисільними берегами. Метою їх була ліквідація приватної власності на засоби виробництва, заміна її. висловлюючись

мовою пропаганди, „загальнонародною" або „кол-госпно-кооперативною" формами власності. Насправді ж приватну власність мала замінити власність радянської держави.

Ця держава ще не мала адекватного собі економічного фундаменту. Вона позбавила людей політичної свободи, але не спромоглася поневолити їх економічно. Комуністична партія у громадянській війні подолала опір великих власників, але експропрійована власність буржуазії і поміщиків була використана по-різному.

Більшовицькі вожді затаврували як „анархосиндикалізм" спроби робітничих колективів приватизувати підприємства. Фабрики й заводи були оголошені загальнонародною власністю і перейшли в розпорядження держави. Держава назвала робітничий клас „гегемоном революції" і дала йому, слід визнати, широкі права в управлінні виробництвом. Але вона стала вершителем його долі. Робітничий клас залишився пролетаріатом.

Земля теж була оголошена загальнонародною власністю. Та селяни перешкодили перетворенню поміщицьких маєтків на державні підприємства й приватизували їх на зрівняльних засадах. Перші соціально-економічні перетворення радянської влади не наблизили, а віддалили селян від „держави-комуни". Поки вони залишалися економічно незалежними, кремлівські можновладці не могли реалізувати поставлені цілі.

Ми не зрозуміємо причин проявленого владою фанатизму в спробах колективізувати селянство, якщо не відповімо на питання, якими були довгочасні цілі Кремля.

У „Квітневих тезах” довгочасними цілями В.Ленін назвав створення „держави-комуни” й комуністичного Інтернаціоналу. Після завоювання влади розпочалася вакханалія „експропріації експропріаторів”, але більшовики налагодили найсуворіший облік конфісковуваних цінностей - золота, алмазів, валюти. Потім ленінські емісари розбіглися по Європі з валізками цього добра, щоб створювати місцеву мережу Комінтерну.

Коли закінчилася світова війна, в Європі пройшла масштабна демобілізація. Тим часом у радянській Росії тривала громадянська війна, і чисельність Червоної армії постійно нарощувалася - до 5-мільйонної відмітки в 1920 р. Більшовикам здавалося, що настав час увійти в Європу. „Мы должны штыками пощупать - не созрела ли социальная революция пролетариата в Польше?” - говорив вождь на їх Всеросійській партконференції у вересні 1920 р.³⁷. Не судилося... Внаслідок селянського спротиву продовольчій розкладці й неграмотних кроків у налагодженні управління націоналізованою промисловістю економіка впала в кому. В радянських підручниках це явище назвали господарською розрухою, спричиненою імперіалістичною та громадянською війнами.

Після провалу спроб встановити радянську владу в Угорщині, Німеччині й Польщі „вожді світового пролетаріату" (як їх називали в газетах) В.Ленін і Л.Троцький зрозуміли, що попереду має бути досить тривалий період мирного розвитку. В цих умовах треба було створювати промисловість, яка не поступалася б промисловості великих держав Європи, щоб замінити примітивний багнет танками й літаками. Уже в 1920 р. Ленін ініціював розробку та затвердження державного плану електрифікації Росії (ГОЕЛРО), тобто відбудови та будівництва промисловості й транспорту, заснованих на найсучаснішій енергетичній основі - електриці. План ГОЕЛРО провалився через відсутність коштів, але згодом були розроблені сталінські п'ятирічки, які вимагали ще більших ресурсів.

Довгий час нам розповідали, що у Леніна був детально опрацьований план комуністичного будівництва, який послідовно втілювався в життя. Насправді такого плану не існувало. У 1921 р. Ленін припинив втягнення селянства в комуністичний експеримент, як йому тоді здавалося — тимчасово. У 1923 р. він написав свою знамениту статтю „Про кооперацію", в якій у замаскованій формі запропонував відмовитися від колективізації селянських господарств і побудувати відносини між містом і селом на засадах „кооперативного соціалізму". На відміну від колгоспів усіх форм — комун, артіль і товариств спільного обробітку

землі (які різнилися ступенем колективізації власності), сільськогосподарська кооперація залишала всю власність у руках селянина. Така кооперація успішно розвивалася й до революції, селяни залюбки приймали її. Пропозиція створити „лад цивілізованих кооператорів", яка містилася в статті Леніна, суперечила його попереднім вимогам колективізації сільського господарства. „Кооперативний соціалізм" не вписувався в курс на створення „держави-комуни", і тому вождь партії продиктував стенографістці (в цій же статті) знаменну фразу: „Ми змушені визнати докорінну зміну всієї нашої точки зору на соціалізм" ³⁸. Можна зробити висновок, що на порозі смерті Ленін усвідомив жахливу ціну соціально-економічних перетворень комуністичного типу в дрібноселянській країні.

Проте компартійно-радянська номенклатура не збиралася відмовлятися від необмеженої влади над суспільством і згуртувалася навколо Сталіна. Новий вождь подолав опозицію Миколи Бухаріна та його однодумців і повів партію попереднім ленінським курсом. Сталін сакралізував статтю „Про кооперацію", але розтлумачив кооперативне будівництво як початковий етап колективізації селянських господарств. В теоретичному арсеналі більшовиків з'явився оксиморон — дивне поєднання непоєднаних понять: „колгоспно-кооперативна форма власності".

На XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 р. був

Проф. СВ. Кульчицький

затверджений курс на індустріалізацію країни. Одразу постала проблема коштів на капітальне будівництво. „Всесоюзний староста" М.Калінін заявив: треба зняти з себе останню свитину, щоб побудувати Дніпрогес!

„Останню свитину" збиралися зняти з селян. Держава не могла змусити селян-власників продавати їй хліб за не вигідними цінами, й тому взяла курс на знищення цієї категорії виробників. Перетворення їх на колгоспників розв'язувало проблему. Колгоспники, так само як робітники, не мали відношення до реалізації продукції, яку виробляли. Від підконтрольних державі колгоспів можна було забирати хліб за будь-якими цінами.

Якщо накласти вектор комуністичних перетворень на вектор нормального розвитку, то виявляється цікава картина. Здійснювана в рамках першого комуністичного штурму спроба насадження комун в українському селі провалилася, і Ленін змушений був поставити виконання програми індустріалізації країни в постійну залежність від реквізицій селянського хліба. Схвалений VIII Всеросійським з'їздом рад у грудні 1920 р. план ГОЕЛРО мав виконуватися за рахунок продрозкладки. Сподіваючись на те, що радянська влада зможе утворити хлібний фонд в 300 млн. пудів, Ленін на з'їзді зауважив, що без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, думати про відродження транспорту, навіть підходити

до завдань електрифікації Росії. Цей з'їзд схвалив також законопроект „Про заходи зміцнення і розвитку селянського господарства”. Відповідно до нього кожне селянське господарство повинне було одержувати обов'язкове завдання по засіву полів. Видаючи державний примус за благо для селянства, Ленін заявив на з'їзді: „Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі”³⁹.

Результати трьох років індустріалізації (1926 - 1928) не задовольнили Кремль. Затверджуючи найбільш напружений за темпами варіант першого п'ятирічного плану, Сталін одночасно розпочав суцільну колективізацію сільського господарства. Колгоспи забезпечували непорівнянно більше вилучення створюваного в сільському господарстві національного доходу, ніж могли дати прями й посередні податки з господарств економічно не залежних від держави селян-власників.

Отже, радянська влада долала відсталість від передових країн запровадженням примусової праці в колгоспах. Ця лінія розвитку була протилежною загальноцивілізаційній.

Вектор суспільно-політичного розвитку в країнах Європи спрямовувався від феодально-кріпосницьких форм організації праці до ринкових, які були фундаментом демократії. Вектор комуністичної

організації праці, попри всі заяви про соціальну справедливість і вищий тип демократизму порівняно з буржуазним, спрямовувався у протилежному напрямі — до примусової праці.

2. „Ліквідація куркульства як класу”

Капітальне будівництво в промисловості узгоджувалося з наявними ресурсами тільки в перший рік індустріалізації. Надалі його обсяги збільшувалися, за рахунок введення в оборот грошей, не забезпечених товарами. Хитка ринкова рівновага, яка була здобутком відбудовного періоду, порушилася. В країні, де „командні висоти” економіки контролювалися державою, ціни залишалися більш стабільними. Ринкова нерівновага виявлялася у формі товарного дефіциту. Промтовари одразу зникали з продажу, тому що попит перевищував пропозицію. Спроби держави стримати інфляційне зростання цін на сільськогосподарські товари призводили до того, що селяни відмовлялися везти їх на ринок. У містах з'явилися черги за хлібом.

Ці явища дістали в радянській історіографії назву „кризи непу”. Мовляв, нова економічна політика уже вичерпала закладені в ній можливості, й уряд закономірно переходив до політики індустріалізації та пов'язаної з нею політики суцільної ко-

лективізації сільського господарства. Фактично ж „криза непу”, яка найбільшою мірою проявлялася

як хлібозаготівельна криза, була наслідком прорахованої політики керівників держави, які обрали своєю генеральною лінією курс на форсовану індустріалізацію. Дефіцит хліба допомагав компартійним комітетам готувати громадську підтримку для вже запланованого погрому селян-власників.

Компартійні комітети актуалізували проблему „куркульської небезпеки". Після завершення зрівняльного поділу землі поняття „куркуль" перестало вживатися у законодавстві й в пропаганді. Як виявилось, ненадовго. Для здійснення колективізації треба було розколоти селянство за майновою (а в пропаганді — за соціальною) ознакою, протиставити бідняків і середняків бідняцького походження заможній верхівці селянства.

У січні 1928 р. Сталін виїхав до Сибіру (як і всі інші члени політбюро ЦК - для посилення хлібозаготівель у регіонах). У виступах перед партпрацівниками він виклав таку програму дій: зажадати від куркулів негайної здачі надлишків хліба за державними цінами; конфіскувати надлишки в разі відмови; здійснити суцільну колективізацію в найближчі роки ⁴⁰. Примушування селян „здавати надлишки" за низькими державними цінами створювало ситуацію хлібозаготівельної кризи. У провалі хлібозаготівель звинувачувалося не все селянство, а тільки "куркулі". Селяни не бажали продавати хліб по занижених цінах, а Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб.

"Продавати" і "здавати" - це лексика різних епох і різних економічних політик.

В ситуації штучно створеної кризи хлібозаготівель ставало можливим здійснити експропріацію селянської власності під виглядом колективізації. До речі, причинно-наслідковий зв'язок між цими державними акціями в хвилину відвертості підтвердив нарком торгівлі СРСР Анастас Мікоян. У червні 1929 р. він заявив у Москві: „Я боюсь, що моя заява виглядатиме еретичною, але переконаний, що, якби не було хлібних утруднень, питання про потужні колгоспи і машинно-тракторні станції не було б саме тепер поставлене з такою могутністю, розмахом і широтою”⁴¹.

У надрукованій 7 листопада 1929 р. статті „Рік великого перелому” Сталін твердив, що в колгоспи селяни пішли „цілими селами, волостями, районами, навіть округами”. Насправді нічого такого не спостерігалось, це був блеф, але він зіграв свою роль. У місцевих начальників створювалося враження відставання від сусідів, адже самі вони мали жалюгідний відсоток колективізації. Стаття передувала пленуму ЦК ВКП(б), який офіційно поставив питання про здійснення суцільної колективізації. Пленум ЦК створив комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я.Яковлева, яка рекомендувала перейти в районах суцільної колективізації до політики „ліквідації куркульства як класу”. У цьому формулюванні, а також у тезі про

куркульство як останній і найчисленніший експлуататорський клас, яка незабаром почала пропагуватися в радянських газетах, цілком ігнорувалися соціальні наслідки „чорного переділу“, який в Україні був проведений у 1920 - 1923 рр. Уперше цей висновок комісії прозвучав у промові Сталіна на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.⁴².

Кого вважали куркулем? Що робити з куркулями, кому і в які строки? На ці питання давала відповідь постанова політбюро ЦК ВКП(б), прийнята за рекомендаціями спеціальної комісії під головуванням В.Молотова 30 січня 1930 р.

З метою попередження опору суцільній колективізації чекісти повинні були поділити заможну частину селянства на три категорії — куркульський актив (підлягав ув'язненню в концтаборах або негайній фізичній ліквідації), інші елементи куркульського активу (підлягали висилці у віддалені місцевості СРСР), усіх інших куркулів (після конфіскації основної частини засобів виробництва їм дозволялося селитися за межами колгоспних земельних масивів). Кількість ліквідованих господарств трьох категорій повинна була становити від 3 до 5 відсотків від загальної кількості господарств. За чотири місяці, з лютого по травень, мали бути ув'язнені 60 тис. осіб (у тому числі по Україні - 15 тис), і виселені 150 тис осіб (у тому числі по Україні - від 30 до 35 тис).

Кількість господарств третьої категорії не визначалася. Ось такими були стимулюючі засоби для розгортання „колгоспного руху” (за термінологією радянських підручників)⁴³.

Загроза розкуркулення подіяла на селян паралізуюче. Одночасно вона давала необмежену владу над земляками невеликій купці місцевих начальників, які складали списки розкуркулюваних у певному відсотку до загальної кількості жителів. Разом узятє, це створювало жахливу ситуацію в селі. Тут неможливо оперувати конкретними фактами, але хоча б один слід навести.

За повідомленням органів ДПУ, голова Краснооктябрської сільради Верхньотеплівського району на Донеччині Феодосій Нечаєв „вечорами у нетверезому стані викликав у сільраду жінок, гвалтував їх, попереджаючи: „Якщо хоч словом кому обмовишся, то разом із сім'єю зашлю на Північ, як куркульку”. Одного разу Нечаєв і рахівник сільради М.Гулевський прийшли до одноосібника Степанищева і почали вимагати: „Став пляшку горілку і смаж яечню, інакше буде погано”. Потім Нечаєв, погрожуючи Степанищеву відкликанням зятя з армії, розкуркуленням і висилкою на Північ, на очах у батька згвалтував дочку — жінку червоноармійця”. У повідомленні ДПУ зазначалося: „завдяки погрозі Нечаєва справа розголосу не дістала”⁴⁴.

3. „Запаморочення від успіхів”

Кремлівським вершителям селянської долі здавалося, що вони зможуть здійснити колективізацію за повною програмою. Такою програмою, як і в 1919 р., була комуна. Враховуючи попередній досвід, „підповзання” до комуні здійснювалося поступово, через залучення селян спочатку до нижчих форм колективів. Коли селянинові вдавалося нав'язати товариство зі спільного обробітку землі (тсоз), з ним починали працювати в напрямку змінення статусу тсозу на артільний. Селян, уже залучених до артільною форми господарювання, штовхали далі - в комуну.

Сталін не збирався обмежитися навіть комунізацією, тобто цілковитою ліквідацією приватної власності селянства на засоби виробництва. Він вважав, що „колгоспно-кооперативна” форма власності повинна перерости в найближчому майбутньому в державну власність. Колгоспи мали стати радгоспами. В січні - лютому 1930 р. розгорнулися експерименти з укрупненням новоутворених колгоспів. На Херсонщині виник аграрно-індустріальний комбінат площею 160 тис. гектарів⁴⁵.

Кампанія розкуркулення позбавляла селян волі до опору й змушувала їх включатися в „колгоспний рух”. Тут ініціатори суцільної колективізації все розраховували правильно. Чому ж у перші місяці

Проф. С В. Кульчицький

1930 р. керівники партії і держави раптом відчули, що радянська влада стоїть на краю загибелі?

Поки складалися списки на розкуркулення, кожний селянин готовий був написати заяву про вступ до колгоспу, щоб врятувати своє господарство. Коли виявилось, що від них вимагають віддати в колгосп останню корову й навіть дрібну худобу та птицю, селяни почали відчайдушно опиратися. Збройних виступів спостерігалось не так багато, тому що чекісти завбачливо викачали з села всю зброю, яка залишалася від воєнних часів. Але виступи проти влади, незважаючи на неорганізованість і стихійність, ставали все небезпечнішими.

26 лютого 1930 року в ЦК ВКП(б) прийшла панічна телеграма з Харкова від П.Любченка і Г.Петровського. Українські керівники повідомляли про масові хвилювання у прикордонному Плужнянському районі. В наступні дні подібні повідомлення почали надходити і з інших регіонів, але Сталіна особливо стурбувало становище на українсько-польському приграниччі. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК від 5 березня було внесене рішення про уточнення Примірного статуту сільськогосподарської артілі. Нову редакцію статуту вимагалось надрукувати в газетах 2 березня, одночасно з роз'яснювальною статтею Сталіна ⁴⁶.

Нова редакція статуту чітко формулювала, на відміну від старої, що саме треба усупільнювати при утворенні колгоспу. Колгоспникам надавалось право тримати корову, дрібну худобу й присадибну

ділянку. У статті Сталіна „Запаморочення від успіхів" без всяких обмовок стверджувалося: „артіль є основною ланкою колгоспного руху". Насаджування колгоспів силою Сталін називав перекрученням партійних директив⁴⁷.

Треба зважити, від чого декларував відмову Сталін. Головною ланкою колгоспного ладу ставала артіль. Хоч у наступні десятиліття ніколи не згадувалося про наявність приватної власності в руках колгоспника (присадибна ділянка, корова, дрібна худоба і птиця), ця власність функціонувала під виглядом особистої, „нелегальним" залишався тільки термін "приватна власність".

Замість комуни постала селянська артіль — „дволикій Янус". Одним ликом вона оберталася до економіки, що працювала за директивним планом, а іншим — до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке існувало завдяки природній зацікавленості виробника. Артільна форма колгоспу вимагала утворення вільного ринку, на якому ціни формувалися за законом попиту та пропозиції. Вона вимагала наявності товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженій сфері сільськогосподарського виробництва, але й в усій економіці.

Сталін оголосив курс на комунізацію селянства лівацьким перекрученням лінії партії і звинуватив в цьому місцевих працівників. Однак для сторонніх спостерігачів уже тоді було ясно, що

„перекручення” являли собою політичну лінію, яка ґрунтувалася на певних теоретичних уявленнях. У рефераті про радянську аграрну політику, який на початку 1934 року підготувало польське посольство в Москві, читаємо: „У першій, гарячковій фазі колективізації приватна власність заперечувалася майже повністю, що проявилось у форсуванні об’єднань типу комун із спільним житлом, кухнями і з колективізованою худобою, навіть дрібною. Поступово відступаючи від цієї теоретичної концепції, селянам повертали власність на хати, городи, дрібну худобу, а врешті й на корів”⁴⁸. Та польські аналітики були надто оптимістичної думки про здатність керівників Кремля відійти від комуністичної концепції, на якій ґрунтувалася ідея суцільної колективізації. Спочатку відступ до артіль вважався тимчасовим. У резолюції XVI з’їзду ВКП(б), який працював у червні - липні 1930 р., підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення про те, що „колгоспний рух може підніматися до вищої форми - до *комуни* - відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників”⁴⁹. Проте Сталін більше не наважився посягнути на селянську корову та присадибну ділянку, хоча, траплялося, обкладав вироблену продукцію податками. До кінця життя генсек був переконаний, що діюча програма РКП(б) 1919 року рано чи

пізно буде реалізована повністю. „Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, - писав він у 1952 році, - треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продукто-обміну між державною промисловістю та колгоспами”⁵⁰.

Ринковий лик колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки, які були органічно властиві плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією продукції, „отоварюванням” грошової заробітної плати, здійсненням політики капіталовкладень тощо. Поряд із вільним вибором місця праці, яке було надане робітничому класу без зусиль з боку останнього, селяни у 1930 році вибороли собі присадибну ділянку з коровою й дрібною худобою. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи зробили можливим її тривале функціонування. Вона завжди залишалася неефективною порівняно з ринковою, але давала можливість Кремлю використовувати колосальний мобілізаційний ресурс, яким володіла в силу самої своєї природи.

4. Криза колгоспного ладу

Радянська історіографія визнавала наявність кризи колгоспного ладу в 1930- 1932 рр. і викликаних нею „продовольчих утруднень”. Вважалось,

що криза була породжена невмінням колгоспників працювати колективно. З часом, мовляв, все налагодилося, партія і уряд здійснили організаційно-господарське зміцнення колгоспів, була запроваджена нова економічна категорія - трудодень, і колгоспний лад вийшов з кризи.

Ці твердження нібито підтверджувалися урядовими деклараціями та постановами. У березні 1930 р. Кремль відмовився від насадження комун під виглядом артілей. Можливість тримати присадибне господарство давала селянам шанс виходу на ринок хоча б для того, щоб дістати гроші для сплати податків. У квітні 1930 року уряд прийняв закон про хлібозаготівлі: колгоспи мусили здавати державі від третини до чверті валового збору (у незернових регіонах — не більше однієї восьмої). Основна частина врожаю підлягала розподілу по трудоднях. У березні 1932 р. ЦК ВКП(б) спеціальною постановою засудив практику утворення в колгоспах тваринницьких ферм за рахунок селянської худоби. У травні 1932 р. була дозволена колгоспна торгівля за цінами, що склалися на ринку.

Дійсність, однак, виявилася іншою. У хлібовиробляючих регіонах держава фактично відновила продрозкладку часів громадянської війни. Три роки підряд у колгоспів забирали майже весь урожай, прирікаючи колгоспників на голодування. У хлібоспоживаючих регіонах держава зменшила

постачання хлібом і позбавила продовольчих карток цілі категорії населення, що теж призвело до голодування. Куди подівся хліб?

У 1929 р. в світі спалахнула небачена за глибиною та інтенсивністю економічна криза, яку назвали Великою депресією. В умовах кризи впали ціни на промислове устаткування. Радянські зовнішньоторговельні організації радісно скуповували за валюту все підряд по низьких цінах і на пільгових умовах оплати. Та виявилось, що ціни на сільськогосподарську продукцію впали ще більше. Довгострокових позик Радянському Союзу ніхто не давав. Щоб заробити валюту, доводилося продавати більше хліба. Зволікання з поставками хліба на експорт загрожувало великими неприємностями. На Заході з'явилася „чорна біржа" радянських векселів. Щоб знайти валюту для чергових платежів по векселях, радянський уряд поставив на аукціон музейні скарби в такій кількості, що це викликало обвал цін. Довелося продавати безцінні полотна Рафаеля, Тіціана, Рембрандта та інших майстрів такого рівня, які завжди користувалися попитом.

Тим часом обсяг державних хлібозаготівель у 1931 р. істотно скоротився порівняно з попереднім роком. У 1932 р. він ще більше скоротився порівняно з 1931 р. Такий результат був передбачуваним. Селяни тільки імітували працю на колгоспних ланах, тому що майже нічого не одержували за вироблену продукцію.

Кремль дав політичну оцінку цій недобросовісності - куркульський саботаж. З кожним роком хлібозаготівлі ставали все жорсткішими, наближаючись за своїми методами до конфіскації зерна в 1919— 1921 рр. Восени 1932 р. Сталін утворив в основних хлібовиробних регіонах надзвичайні заготівельні комісії. В Україні комісію очолив голова Раднаркому СРСР В.Молотов. На Північному Кавказі комісія діяла під керівництвом секретаря ЦК ВКП(б) Л.Кагановича. У Поволжі головою комісії працював секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев. Результатом їх діяльності став голод в усіх перелічених регіонах. Голод спалахнув і в містах незернових регіонів, знятих з централізованого постачання.

Ми знаємо, що надзвичайні комісії в деяких регіонах або їх частинах не обмежувалися конфіскацією наявного хліба, включно з зерном для весняної сівби. Тут реквізувалися всі продовольчі ресурси, нагромаджені в селянських садибах до нового врожаю. Ясно, що конфіскація їстівних запасів виходила за рамки хлібозаготівельної кампанії і була формою репресії, спрямованої на спричинення смерті від голоду. Кого Сталін репресував таким способом? Чи був терор голодом і викликаний ним Голодомор помстою, чи він мав якесь інше смислове навантаження?

V. Національний вимір геноциду

1. Сталінський вищир

Сталін виглядав застьобнутим на всі гудзики

навіть у найближчому оточенні. В державних справах він вважав потрібним тримати дистанцію. Тільки в поодинокі моменти найвищої схвильованості з-під його пера проривалися слова, які давали уявлення про темні глибини його душі.

Чому Сталін інколи змушений був власноручно писати підлеглим? На південних курортах не можна було іншим способом обговорювати конфіденційні питання з тими, хто залишався в Кремлі "на господарстві". 11 серпня 1932 р. у листі Л.Кагановичу він висловив глибоке обурення тим, що десятки райпарткомів в Київській і Дніпропетровській областях наважилися заявити про нереальність хлібозаготівельного плану. У зв'язку з цим він заявив: "Если не возьмемся тепер же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс* или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало !) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец - прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может" ⁵¹.

* Станіслав Реденс - з серпня 1932 р. по лютий 1933 р. – голова ДПУ УСРР

Слід особливу увагу на тривогу Сталіна, який боявся "втратити Україну" і мав намір "виправити становище", поки "справи не стали гірші"! Володар Кремля ніколи не чекав, поки справи погіршаться. Впродовж 25 років сталінської диктатури використовувалися різні форми репресій, але всі вони мали одну спільну рису: були превентивними. Сталін діяв на випередження, пам'ятаючи вислів китайського мудреця Лао Цзи: "Наводити порядок треба тоді, коли ще нема смуту".

2. Національність чи громадянство?

Німецький професор Штефан Мерль у статті, опублікованій в російському журналі, заявив, що сам факт голоду в Україні у 1932-1933 рр. не доказує наявності геноциду. Загальна кількість жертв голоду для цього теж "не мала істотного значення". Від такого твердження моторошно, але доводиться списати його на недоліки правового визначення терміну "геноциду". Мерль радив Р.Конквесту та його однодумцям доказати на фактах, що українці гинули внаслідок своєї національної приналежності, що "голодний мор був викликаний саме з таким умислом"⁵².

Мерлю вторив російський професор Віктор Кондрашин: "голод рівною мірою торкнувся села з російським і неросійським населенням і не мав "національної специфіки", тобто спрямованості проти якого-небудь одного народу"⁵³.

Істина знаходиться не на боці Мерля і Кондрашина, і не на боці вчених, які заперечують висловлені ними твердження. Полеміка на полі, яке обрали для себе противники Р.Конквеста, обов'язково заведе в глухий кут. Невірна нав'язувана нам сама постановка питання.

Розглянемо наявну статистику. Статистика смертності в СРСР існувала в національному розрізі - окремо по місту та селу. Слід тільки взяти до уваги, що органи ЗАГС, по-перше, зареєстрували в Україні у 1933 р. не більше половини реальних смертних випадків, і, по-друге, що смерть від голоду в цій статистиці окремо не виділена. Статистика фіксує ненормально високу смертність у сільській місцевості і однаковий рівень смертності на селі в національних групах, якщо співставити кількість померлих з кількістю всього сільського населення даної групи. Це означає, що люди гинули в Україні за місцем проживання, а не за ознакою національності. Від голоду постраждала сільська місцевість, а за соціальною ознакою - селянство.

Іншу картину дає співставлення офіційної статистики смертності по регіонах. У 1933 р. смертність перевищувала народжуваність в семи регіонах Європейської частини СРСР. Найбільше перевищення спостерігалось у регіонах, де діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії: УСРР (1459 тис. осіб), Північно-Кавказький край (291 тис.),

два краї Поволжя (178 тис. осіб). В Центрально-Чорноземній області кількість померлих була на 62 тис. більшою, ніж народжених, в Уральській області - на 35 тис., в Північному краї - на 5 тис. У хлібоспоживаючих регіонах підвищена смертність спостерігалася в містах, де людей знімали з державного продовольчого постачання⁵⁴.

Співставляти Україну і Північно-Кавказький край ми не можемо. Серед шести округів краю є дуже постраждалий від голоду Кубанський округ, населення якого на дві третини складалося з українців (за переписом 1926 р.). Інші округи постраждали істотно менше, внаслідок чого сумарні показники смертності виглядають не так жахливо, як в Україні.

Співставити можна Україну і Поволжя, причому не тільки за офіційною статистикою 1933 р., яка не дає повної картини смертності, а й за розрахунками прямих втрат від голоду, що спираються на аналіз переписів населення 1926 і 1937 рр. та демографічної статистики між двома переписами. Україна і Поволжя неспівставні за кількістю населення, але співставні за територією. Територія України до 1939 р. дорівнювала 450 тис. кв. м., а Поволжя - 435 тис. кв. м. За підрахунками В.Кондрашина, в Поволжя від голоду викликаних ним хвороб загинуло від 200 до 300 тис. осіб⁵⁵. За моїми підрахунками, в Україні прямі втрати від голоду становили 3 238 тис. осіб, тобто були на порядок більшими⁵⁶.

1933 р. люди гинули від голоду у багатьох регіонах, але голодний мор з велетенською кількістю жертв спостерігався тільки у двох політико-адміністративних утвореннях, де українці склали більше двох третин загальної кількості населення - в УСРР і в Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю.

Отже, голодомор спалахнув серед українців, а точніше - українських селян в Україні і в Росії. Таке уточнення потрібне, і ми не повинні дискутувати з С.Мерлем або з В.Кондрашиним на нав'язуваних умовах. Ми ніколи не докажемо онукам тих громадян України, які померли від голоду, й тим більше - світовій громадськості, що люди гинули в СРСР у 1933 р. внаслідок своєї національної приналежності. Тобто так, як вірмени в Османській імперії у 1915 році або євреї в країнах Європи, окупованих гітлерівським рейхом. Доказувати це нема й потреби, бо механізм радянського геноциду інший. Застосований Сталіним терор голодом в Україні і на Кубані був геноцидом українських громадян. Сталін мав підстави побоюватися громадян України.

3. Кремль і громадяни України

Щоб зрозуміти, чому Сталін боявся "втратити Україну", треба розібратися в суті українського громадянства і національної радянської державності. Але не тієї державності, яку пам'ятають

сучасні покоління, а тієї, якою вона була до Голодомору.

У процитованому листі Сталін повідомляв Кагановича, що хоче зробити його генеральним секретарем ЦК КП(б)У замість Станіслава Косіора. Каганович уже займав цю посаду в 1925-1928 рр. і чемно відповів: "Мне, конечно, легче будет приступить к делу прямо, ибо знаю страну, экономику и людей"⁵⁷. На відміну від нас, колишніх радянських людей, Каганович називав Україну країною. Всі, хто пройшов через 1933-ій і 1937-ий рр., й тим більше - всі, хто народився пізніше, "країною" називали вже Радянський Союз. Україну вони звикли називати республікою...

Раніше ми прийшли до висновку, що симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав Кремлю можливість упакувати тоталітарний режим в шати "народовладдя". Тепер слід зазначити, що подвійна природа радянської державності дозволяла представляти жорстко централізовану "державу-комуну" в оманливому вигляді країни без назви, що складалося з дев'яти іззовні незалежних радянських держав. Тим самим національно-визвольний рух пригноблених народів підривався зсередини. Після громадянської війни виникла ідея перетворити "незалежні" держави в автономні республіки Російської Федерації, але вождь радянської України Християн Раковський запротестував. В.Ленін по-дружньому

обізвав його "незалежником", але врахував настрої периферійних компартійно-радянських керівників, які не бажали зменшення повноважень, і запропонував надбудувати в радянській федерації ще один поверх. Всі "незалежні" національні держави нарівні з Росією мали увійти у нове державне утворення - Радянський Союз. Громадяни кожної союзної республіки діставали конституційне право на вихід з СРСР. "Держава-комуна" скріплювалася тільки диктатурою комуністичної партії. Якраз партія повинна була слідкувати, щоб у громадян союзних республік не з'являлися небезпечні бажання.

Відразу після утворення СРСР головною лінією національної політики Кремля стала коренізація. Її український різновид назвали українізацією. Метою такої політики було укорінення радянської влади. Але існував побічний ефект. Переслідувану раніше власну мову українці почули у школах і закладах культури. В Україні почалося національне відродження.

За економічним і людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Через це вона користувалася підвищеною увагою конкуруючих політичних діячів у політбюро ЦК ВКП(б). "Кращим другом" України став Сталін, який спромігся посадити на найвищу посаду в цій республіці свого підручного Кагановича. Користуючись підтримкою Кагановича

і Сталіна, нарком освіти Микола Скрипник витискував з політики коренізації максимум можливого. У 1927 р. він публічно заявив, що УСРР "є П'ємонтою для всього українського народу на всій етнографічній території України"⁵⁸. Йшлося не тільки про західноукраїнські землі у складі інших держав. Герхард Зімон слушно підкреслює, що за переписом 1926 р. майже 8 млн. українців проживало в Російській Федерації⁵⁹.

Поки Сталін боровся за владу, він не звертав уваги на такі заяви. Але двома постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, від 14 і 15 грудня 1932 р. українізація за межами УСРР оголошувалася "петлюрівською"⁶⁰. На Північному Кавказі, де українізація охопила майже половину районів, всі установи, школи і преса були негайно переведені на російську мову як "більше зрозумілу" для населення. Кубанцям та українцям в інших округах краю було наказано вважати себе росіянами. За всесоюзним переписом 1939 року 86,8 відсотка населення Краснодарського краю були вже зареєстровані як росіяни. Тільки 150 тис. громадян (4,7%), які прибули в край у 30-х рр., могли заявити, що вони українці⁶¹.

З одного боку, радянська національна державність була великим пропагандистським здобутком для керівників державної партії. З другого боку, кремлівські можновладці не довіряли в Україні навіть власній партії (згадаємо злісне сталінське

"хе-хе"). В Кремлі не забували, що в 1917-1919 рр. Україну довелося завойовувати тричі. Не забували також про один-єдиний випадок непокори в майже столітній історії партії, яка була від народження паралізована принципом "демократичного централізму": IV Всеукраїнська партконференція навесні 1920 р. забалотувала рекомендований Леніним список членів ЦК КП(б)У і обрала своїх керівників за власним бажанням.

Незважаючи на газетний галас з приводу успіхів першої п'ятирічки, економічне становище СРСР невблаганно погіршувалося. Сталін розумів, що криза може послабити залізну хватку Кремля ("как только дела станут хуже"...). За цих умов харківська компартійно-радянська номенклатура могла б перетворитися з червоної на жовто-синю і використати прикордонне становище України та свої конституційні права, щоб відділитися від Москви. Видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі статтю "Проти Росії чи проти радянської системи". В ній містився прогноз, здійснений тільки під час розвалу радянської імперії 1989 і в 1991 рр.: "Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських "союзних республіках", як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності"⁶².

Якраз для того, щоб попередити такий поворот, Сталін на тривалий період перетворив Україну в епіцентр репресій. "Без крестьянской армии не бывает и не может быть мощного национального движения" - переконано писав він у 1925 р.⁶³. Вивчаючи досвід Української революції 1917-1920 рр., з цим твердженням цілком можна погодитися. Але суцільна колективізація селянських господарств підірвала базу визвольного руху в усіх національних республіках, а застосований проти УСРР і Кубані терор голодом ліквідував потенціальну загрозу Кремлю з боку найбільш могутньої.

Справившись з селянським питанням, яке було, на думку Сталіна⁶⁴, питанням національним, диктатор негайно переключив увагу на українську інтелігенцію - компартійну і позапартійну. Під його диктовку об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р. прийняв тезу про націоналістичний ухил як головну небезпеку в партії і в державі. XVII з'їзд ВКП(б) у січні 1934 р. підтвердив і розвинув цю тезу. Найбільш масштабне винищення української інтелігенції розгорнулося після самогубства у липні 1933 р. зацькованого М.Скрипника. Під прапором боротьби з "скрипниківщиною" чисельність КП(б)У була скорочена з грудня 1932 р. до жовтня 1936 р. на 112 тис. осіб⁶⁵. В жахливі для України роки (1932-1938) у концтаборі і тюрми потрапила більшість діячів української

культури, у тому числі вже нової генерації робітничо-селянського походження. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в Українській революції 1917-1920 рр. Одночасно Сталін почав перечищати власну креатуру в Україні. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом в червні 1937 року, 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10 десятень. Вижив тільки Григорій Петровський, якого усунули від влади, але не заарештували, тому що він перебував в Москві і завбачливо подовжував відрядження⁶⁶.

4.1 Пвертаючись до визначення геноциду

Попередні тексти цієї брошури друкувалися в газеті "День" (Київ) українською, російською та англійською мовами. Статті мали загальну назву "Чому Сталін нас нищив?" і з'являлися в газеті кожний четвер впродовж жовтня і листопада 2005 року. Я ставив метою переконати читачів у тому, що Голодомор 1932-1933 рр. в Україні не можна розглядати у відриві від здійснюваної Кремлем політики комуністичного будівництва.

Аналізуючи головні виміри цієї політики — ідеологічний, соціально-економічний і національний, я зробив спробу включити події українського Голодомору в загальний контекст комуністичної революції 1918-1938 рр. Ще раз, в найбільш узагальненому вигляді зупинюсь на сумі своїх тез. Їх

можна звести до чотирьох пунктів.

1. Комуністична революція не мала нічого спільного з двома течіями Російської революції - радянською і демократичною. Сформульована Леніним у "Квітневих тезах" ідея про побудову "держави-комуни" суперечила інтересам політичних сил, які брали участь в революції. За винятком малочисельного клану професійних революціонерів, вона суперечила й інтересам основної маси членів більшовицької партії. Робітничо-селянські низи, які творили цю масу, висловлювалися за знищення великих власників. Але більшість їх не розуміла комуністичної доктрини і не могла виступати проти ліквідації приватної власності як такої. Ті з них, хто щиро захоплювався комуністичною ідеєю в пропагандистській інтерпретації вождів більшовизму, не могли передбачити ні колосальної сили опору з боку приватних власників під час їх експропріації, ні необхідності силової підтримки життєдіяльності суспільства, позбавленого приватної власності і приватного підприємництва.

2. Комуністичні перетворення здійснювалися методами штурму в два етапи. Під час ленінського штурму 1918-1920 рр. були знищені як клас великі власники, під час сталінського штурму 1929-1933 рр. - дрібні власники. Населення країни опинилося не тільки в політичній, але й в економічній залежності від всюдисущої держави, керівники якої здобули можливість використовувати всі

людські і матеріальні ресурси велетенської країни для реалізації мети, поставленої ще у "Квітневих тезах" - досягнення світового панування (через Комуністичний інтернаціонал).

3. Після завершення другого комуністичного штурму Сталін зробив "зачистку території". Під час Великого терору 1937-1938 рр. він звільнився від всіх представників нелояльної до влади інтелігенції - як старої, так і нової, робітничо-селянської, від незадоволених терористичними методами державного управління компартійно-радянських керівників і навіть від чекістів, які заплямували себе репресіями.

4. Комуністична революція цілком змінила обличчя країни. Радянський Союз став великою державою після успішного здійснення орієнтованої на воєнні потреби індустріалізації. Сталін розпочав з 1939 року новий етап в радянській історії, а разом з тим — у всесвітній історії, коли уклав спрямований проти Польщі альянс з Птлером.

Ці чотири пункти пов'язують як голод 1932-1933 рр. в СРСР, так і український Голодомор з цілями, поставленими "революцією зверху". Сталін не стояв за ціною, добиваючись напередодні великої європейської війни реалізації в СРСР комуністичної доктрини. Якщо для досягнення такої мети слід було знищити у показових репресіях мільйони людей, він їх знищував. Чи мала в даному разі будь-яке значення національність знищуваних?

Кожний, хто потрапляв під колеса локомотиву, який мчав до "сяючих вершин комунізму", мав свою стать, вік, національність, професію. Так само, як кожний, хто стояв на локомотиві і слідкував за тим, щоб він не зійшов з рейок комуністичної доктрини. У такому співставленні жертв і катів не мала значення ні національність, ні приналежність до певного покоління, ні стать або професія. Значення мала тільки позиція: на локомотиві чи під ним. Тому дуже показова відповідь київського політолога, у минулому дисидента Володимира Малінковича на запитання кореспондента багатотиражної газети "Сьогодні" про винуватців Голодомору в Україні.

Кореспондент запитав: "Кто виноват в этом преступлении - коммунисты, Россия? Нужно ли запретить в святы с этим КПУ?"

Відповідь була такою: "Виноват сталинский режим, в руководство которого входили и украинцы, и русские, и евреи, и поляки, и грузины... Национальность чиновников не играла никакой роли. Это была война тоталитарного государства против свободного крестьянства. Виновные в трагедии уже умерли, поэтому избежали наказания. К тому же, они были пешками в большой игре жестко централизованной власти. Что касается запрета КПУ, то в этом нет необходимости, так как нынешние коммунисты к той трагедии не имели никакого отношения. Да и сама идея коммунизма

здесь ни при чем - ведь речь идет о сталинском режиме, а Сталина не случайно многие авторитетные истории считают «победителем коммунизма». Иное дело, что нынешним коммунистам нужно было бы четко отмежеваться от преступлений Сталина" ⁶⁷.

Малінкович навіть прямо не відповів на питання про вину Росії, оскільки для нього є очевидним інтернаціональний характер політичного режиму. Навпаки, для мене «пролетарський інтернаціоналізм» з усіма його похідними, у тому числі стосовно політичного режиму, є тільки елементом облудної більшовицької пропаганди. Вини Росії я теж не визнаю, але з іншої причини: більшовицький режим був тоталітарним, тобто незалежним від волі народів, долею яких розпоряджався.

Дивує, що В.Малінкович, як і багато його колег на Заході, відділяє сталінський режим від комуністичного. Природа компартійно-радянського режиму не змінювалася від його виникнення до конституційної реформи М.Горбачова. Ступінь тероризму або лібералізму у цьому режимі варіювався залежно від зовнішніх умов, а не від якостей керівника. На чолі режиму в добу Й.Сталіна не міг опинитися ліберал М.Бухарін, а в добу ліберала М.Горбачова – не міг опинитися Сталін. Сучасна Компартія України не має відношення до КП(б)У 30-х рр., а лише за ідеологію її не можна закликати до порядку. Тим більше, що комуністична

ідеологія, так само як християнська, пропагує вічні цінності. Інша річ, коли ця ідеологія почити втілюватися в життя. Сталін здійснював злочини не з любов до них, а з метою добитися реалізації комуністичної доктрини. На практиці це означало, що на вершині владної піраміди зосереджувався контроль за усіма ресурсами поневоленої комунізмом країни.

Фокусування вини за Голодомор (так само як за інші злочини комуністичного режиму) тільки на фігурі Сталіна виглядає абсолютно непереконливо.

Такою ж непереконливою є позиція В.Малінковича щодо юридичної кваліфікації цього злочину. В День пам'яті жертв голодомору і політичних репресій, який у 2005 році припав на 26 листопада, президент В.Ющенко звернувся до світового співтовариства із закликом визнати цей кремлівський злочин геноцидом проти українського народу. Відповідаючи на запитання кореспондента про слушність такого звернення, Малінкович заявив:

"Я против этого, так как для определения этой трагедии слово «геноцид» не подходит. Потому что Голодомор был направлен не против украинцев как этноса, а только против украинских крестьян. Как и против русских крестьян, казахских скотоводов, у которых забрали скот, обрекая их на голодную смерть. В этом преступлении принимали участие и этнические украинцы, сидевшие в руководстве КП(б)У, и бывшие сотрудники НКВД.

Повторю: это была война многонационального тоталитарного государства против многонационального же крестьянства СССР" ⁶⁸.

Скільки б мільйонів людей не загинуло в Україні, називати їх загибель геноцидом не можна, тому що українці гинули, за Малінковичем від рук тих же українців. Мовляв, багатонаціональна держава знищувала таких же багатонаціональних селян.... Відсутність факту цілковитої загибелі українців як етносу не дозволяє йому кваліфікувати цю загибель як геноцид. Факт загибелі етносу на чверть або на десяту частину не переконує!

Однак стримаємо емоції і подивимося на проблему під науковим кутом зору. Слід взяти до уваги, що позиція В.Малінковича зовсім не враховує специфіки політичного устрою Радянського Союзу як багатонаціональної держави. Вершители його долі робили все можливе, щоб Україна перетворилася з країни в республіку - наділену нібито великими конституційними правами, але насправді цілком підпорядковану центру.

Не так важко довести, що найбільша і розташована на кордоні з Європою національна республіка була для керівників євразійської держави політично небезпечною. Небезпека сецесії внаслідок заворушень в самій Україні, або кризи в центрі, або появи обох цих чинників одночасно була цілком реальною. На початку 30-х рр.. така криза в центрі і на периферії вже назривала. Сталін, який

діяв на випередження, ліквідував загрозу для своєї влади за допомогою терору голодом, спрямованого проти українського селянства, та індивідуального терору у середовищі української інтелігенції, який розгорнувся майже одночасно.

Факти свідчать, що форма союзу вільних та рівноправних республік, яку прийняла централізована радянська імперія, зіграла з Україною і українцями злий жарт. Кремль змушений був побудувати Свою державу в саме такій формі, щоб справитися з українським визвольним рухом не тільки за допомогою сили, але й демагогією. Та в Кремлі завжди відчували потенціальну небезпеку цієї форми державності. Хто скаже, що Сталін не мав рації?

Терором 1933-го і 1937-го років кремлівські можновладці надовго відсунули небезпеку розпаду Радянського Союзу. Але в добу системної кризи радянського комунізму ця небезпека не тільки знову проявилася, але й реалізувалася. Сфокусування державного терору сталінської доби на громадянах України або на українцях, які могли б стати громадянами України (мова йде про Кубань), позначилося навіть через багато десятиліть. На переламі 80-90-х рр. ініціаторами спрямованого проти Кремля руху виявилися не українці, а громадяни Російської Федерації, тобто представники державоутворюючої нації.

Декларацію про державний суверенітет першою

оголосила Верховна Рада РФ. Борис Єльцин не мислив, звичайно, категоріями національно-визвольного руху. Він холоднокривно використовував закладені в конституційній побудові СРСР можливості у протистоянні з компартійно-радянським центром в Кремлі.

Майже одночасно з В.Малінковичем в газеті "День" виступив політолог Михайло Білецький. Прибічники концепції геноциду повинні довести, вказував він (як і В.Малінкович), що українських селян знищували як етнічних українців, а не як селян або жителів певної території. Однак, на відміну від Малінковича, він не вважав аксіомою закріплений в Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року політико-правовий зміст поняття "геноцид". Суть його висновків була такою:

1. Голодомор 1932-1933 рр. є одним із найжахливіших злочинів в історії людства.

2. На запитання, чи підпадає Голодомор під юридичне визначення геноциду, не можна однозначно відповісти у зв'язку з не конструктивністю цього поняття.

3. Щоб світова спільнота могла краще протидіяти масовим знищенням людей, на зразок тих, що відбувалися у ХХ столітті, треба закріпити в міжнародному праві поняття, так само вагоме, але більш загальне, ніж геноцид, забезпечивши запобіжні заходи цьому злочину. По суті, М.Білецький запропонував, щоб Верховна Рада і Президент

змісту: "Голодомор був спланований та втілений радянським режимом як зумисний акт терору і масового вбивства, скерованого проти українського народу". Однак ні в Спільній заяві 36 країн, ні в резолюції Конгресу США нема головного: визнання голоду 1932 - 1933 рр. геноцидом.

Геноцид є категорією міжнародного права. Відповідно до "Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього" від 9 грудня 1948 року міжнародне співтовариство зобов'язується притягати до відповідальності за цей злочин навіть осіб, які були в своїй країні наділені за конституцією вищою владою. Виходячи з норм Конвенції, був притягнутий до відповідальності колишній сербський лідер Слободан Милошевич.

Нам не треба притягати до відповідальності винних за голод-геноцид. Винні в могилі. Йдеться про інше: ЧОМУ? Треба, щоб наше суспільство і весь світ знали те, що відбулося насправді.

Виходячи якраз з цього, Президент України своїм указом від 4 листопада 2005 року утворив Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ою річницею Голодомору. Комітет повинен, так організувати свою діяльність, щоб ООН у 2008 році визнала Голодомор геноцидом.

Чи є у нас шанси добитися цього від міжнародного співтовариства? Ця стаття має своїм завданням оцінити реальну ситуацію. Щоб переконати

міжнародну громадськість (а заодно й українську), залишається приблизно два роки.

1. Суть питання

Чи є геноцидом будь-який злочин проти людства, вирішує тільки міжнародне співтовариство, тобто парламенти інших країн. Остаточний вердикт проголошує Організація Об'єднаних Націй. Кваліфікація злочину як геноциду - справа серйозна, і міжнародне співтовариство підходить до цього з особливою відповідальністю.

Визнання голоду 1932-1933 рр. в Україні геноцидом не може тягнути за собою конкретних дій з боку Ради Безпеки ООН. Трагічна подія відділена від сучасності на довжину людського життя. Проте ця обставина мало допомагає успішному розв'язанню проблеми. Історія міцно пов'язана з політикою, а тому часто політизується. Не уникла політизації й проблема голоду. Її треба деполітизувати, зробити абсолютно прозорою й забезпечити переконливими обґрунтуваннями.

У першу чергу міжнародній громадськості треба пояснити, чому народ, проти якого була застосована зброя голоду-геноциду, не виказує яскраво вираженого й одностайного бажання вважати цей Злочин дією, спрямованою на припинення його існування в організованих, тобто державницьких формах. Треба пояснити, чому кілька складів обраного цим народом на вільних виборах парламенту

уникали розгляду питання про голод-геноцид. Можливо, вся справа в тому, що вищсрбина від геноциду торкнулася не тільки фізичного тіла українського народу, але також його історичної свідомості?

Усі ми, разом узяті, є постгеноцидною людською спільністю, як твердив уже покійний професор Джеймс Мейс, у минулому - виконавчий директор комісії Конгресу США з голоду 1932 - 1933 рр. в Україні. Постгеноцидне суспільство не усвідомлює здійсненого проти нього насильства. Те, що жертвою такого насильства є вже неіснуюче покоління, ще більше ускладнює справу.

Українські вчені та краєзнавці спромоглися донести до свідомості свого народу зовнішній вигляд Голодомору. Це зроблено з деталями, від яких перехоплює подих. Але вони, можливо, не були такі переконливі в розкритті логіки подій, що розгорталася в селі від початку суцільної колективізації сільського господарства.

Мабуть, на саму колективізацію слід подивитися ширше - як на один з елементів творення більшовиками такого соціально-економічного ладу, який суперечив інтересам переважної більшості населення, тобто був від природи штучним і міг виникнути тільки в силовому полі терористичної диктатури.

І останнє завдання, ключове для визначення геноцидної природи голоду в Україні й на Кубані. Треба доказати, чому для Кремля регіони з

найбільшою концентрацією українського населення становили особливу небезпеку, внаслідок чого тільки проти них була застосована найтяжча форма терору - терор голодом.

Поза сумнівами, голод охопив у 1932-1933 рр. більшу частину радянських регіонів. Не викликає суперечок серед науковців й те, що ступінь ураження голодом двох українських регіонів був найбільшим (за винятком Казахстану, про який буде мова пізніше). Щоб голод у цих регіонах визнати геноцидом, треба пояснити причину їхньої відмінності від решти.

Ця стаття не претендує на те, щоб розв'язати проблему голоду-геноциду. В ній лише поставлені питання, які мають відношення до визначення українського голоду 1932-1933 рр. геноцидом. Слід визнати, що тут більше зробили іноземні вчені, ніж ми.

Однією з головних є проблема лікування історичної свідомості українського народу. Необхідність цього зрозуміли й на державному рівні. Покладено початок створенню Українського інституту національної пам'яті. В його рамках повинна здійснюватися координація діяльності багатьох організацій, спрямованої на відродження історичної пам'яті.

2. Переосмислення історії радянської доби

У Радянському Союзі відбулося дві кампанії десталінізації. Хрущовську назвали боротьбою з культом особи, а горбачовську - демократизацією.

Обидві кампанії мали конкретну мету - реабілітацію жертв сталінської сваволі, у першу чергу - компартійно-радянських діячів. Попутно перед суспільством почала розкриватися загальна картина терору, за допомогою якого більшовики в 1918-1938 рр. побудували лад, названий радянським.

Колосальна кількість введених у широкий обіг документів про масові репресії переконувала багатьох у Радянському Союзі в тому, що в його історії не залишилося "білих плям". Однак це була ілюзія. Короткий курс "Історії ВКП(б)", який у 1938 році підсумував здобутки комуністичної революції, був вилучений після смерті Сталіна з обігу, але звичні постулати залишилися у свідомості тих, хто вивчав історію, і тих, хто навчав історії.

У країнах, які постали на місці СРСР, переосмислення спільної історії радянської доби продовжувалося, але з різною швидкістю й навіть під різними векторами. Зокрема, російські історики робили наголос здебільшого на позитивних аспектах - перетворенні порівняно відсталої країни в наддержаву. Українські історики поділилися в основному на два табори. Одні не бачили у минулому нічого позитивного, а другі - майже нічого негативного. На офіційну політику в галузі історії (яка виявлялася, зокрема, у змісті рекомендованих державними органами навчальних програм і підручників) дуже вплинула антикомуністично настроєна північноамериканська діаспора. Антикомунізм

діаспори й колишньої компартійно-радянської номенклатури, яка не втратила влади у незалежній Україні, мав різні причини, на яких треба зупинитися пізніше. Тут слід зауважити, що він тільки заважав осмисленню історії комуністичного будівництва.

Порівняно нечисленні дослідники, які прагнуть підходити до минулого без комуністичних або антикомуністичних критеріїв, досить успішно працюють над переглядом концептуальних засад історії радянського ладу. У дослідженнях їм допомагає відсутність тиску з боку державних органів і відкритість архівів.

Тридцять третій рік не можна назвати "білою плямою", про голод знали всі. В кінці 80-х рр., коли інформація про злочини сталінської доби почала лавиноподібно наростати, вона сприймалася в суспільстві по-різному. Немало громадян не могли об'єднати в своїй свідомості сформоване з дитинства позитивне ставлення до радянської влади з твердженнями проте, що ця влада здійснювала терор голодом, тобто свідомі дії, спеціально розраховані на винищення населення голодною смертю.

Викласти набір історичних фактів в їх послідовності набагато легше, ніж дослідити вплив тих або інших подій на свідомість людини. У розпорядженні історика обмаль джерел, за допомогою яких можна вивчати свідомість - індивідуальну й колективну. Історія радянської України вже добре

вивчена під кутом зору опису подій, у тому числі й Голодомору. Але ми мало знаємо, як змінювалася свідомість людей в ту революційну епоху, наскільки адекватно вони реагували на терор і пропаганду, за допомогою яких їх заганяли у "світле майбутнє".

Поряд з терором і пропагандою радянська влада інтенсивно використовувала такий чинник впливу на населення, як виховання підростаючого покоління. В "Українському історичному журналі" я відгукнувся нещодавно на 50-річний ювілей ХХ з'їзду КПРС але не підкреслив тоді думки, яка дуже важлива в контексті цієї статті: з'їзд примирив з владою вихованців радянської школи. Тоді, у перші повоєнні десятиліття, випускниками радянської школи вже стали майже всі громадяни СРСР (без населення територій, приєднаних з 1939 року). Злочини більшовицького режиму, який за допомогою терору й пропаганди побудував у передвоєнні роки радянський соціально-економічний лад, стало можливим списувати на Й.Сталіна.

Ми (я маю на увазі своє покоління) можемо оцінити ефективність комуністичного виховання, аналізуючи власну свідомість тих часів. Ще під час навчання в університеті (1954-1959 рр.) я дістав доступ, як професійний архівіст, до нецензурованої інформації - українських газет окупаційного періоду, перших праць про голод 1932-1933 рр. в журналах української діаспори та ін. Але подібна

інформація відштовхувалася свідомістю і не впливала на вже засвоєні світоглядні позиції.

Терором можна нав'язати спосіб життя, але не світогляд. Світогляд - це результат виховання і пропаганди, які обов'язково мусять спиратися на доступний для розуміння і позитивний символ віри. Хто скаже, що комуністична доктрина в її пропагандистському вигляді не була принадою? Варто перечитати дуже щирого поета - Володимира Маяковського, щоб зрозуміти всю її силу.

Після закінчення Одеського університету я потрапив в Інститут економіки АН УРСР і захопився радянською економічною історією 20-30-х рр. Я стежив й у ті часи за науковою літературою з фаху, яка виходила на Заході, намагався регулярно читати авторитетний серед радянологів теоретичний журнал "Problems of communism". Заочне спілкування з "українськими буржуазними націоналістами" не призводило до роздвоєння свідомості. Наш світ був відмінним від Заходу в найглибших своїх вимірах, тобто цивілізаційно іншим. "Залізна завіса" нагадувала скло акваріуму, яке відділяло одне від одного два різні середовища. Той наш світ був по-своєму логічним і мав зрозумілі для кожного цінності. Він був наскрізь фальшивим, але саме через цю наскрізність мало хто міг зрозуміти його фальш. Для мене, зокрема, залишалися незрозумілими ні причини голоду 1932-1933 рр., ні причини невизнання самого

Проф. С.В. Кульчицький

факту голоду радянською владою. В літературі діаспори стверджувалося, що Сталін виморював голодом український народ, але повірити в таке було просто неможливо.

Незручно постійно говорити про себе, але не вистачає іншого емпіричного матеріалу для аналізу світоглядної революції, що відбулася у нас. Моя особиста світоглядна революція була прискорена дослідженнями по темі голоду 1932-1933 рр. і пройшла через два етапи. На першому етапі, який тривав сім-вісім років, йшло нагромадження архівного матеріалу, відтворення фактичної картини Голодомору. Довелось повірити "українським буржуазним націоналістам", які розповідали, як Сталін виморював голодом український народ. На другому етапі відділ, в якому я працюю, здійснив впродовж дев'яти років системні дослідження природи радянського тоталітаризму. Голод 1932-1933 рр. увійшов у загальний контекст подій, що відбувалися в опанованій більшовиками країні у 1918-1938 рр. Стало можливим відповісти на питання, ЧОМУ Сталін виморював голодом український народ. Якраз це потрібне для визначення-природи Голодомору як голоду-геноциду відповідно до критеріїв, встановлених Конвенцією ООН "Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього" від 9 грудня 1948 року.

3. Принципова можливість геноциду в комуністичному будівництві

Відомі історикам випадки геноциду відбувалися в умовах війни й стосувалися іноетнічного соціуму. Спілкуючись з деякими зарубіжними дослідниками українського Голодомору, я бачив, що вони не можуть усвідомити можливість геноциду, здійснюваного в мирний час і всередині власного соціуму. Щоб вони повірили фактам, природу Голодомору треба аналізувати, повторюю, на ширшому тлі, не відриваючи це явище від цілісного процесу комуністичного будівництва у 1918-1938 рр.

Марксизм мав багато принципових відмінностей від вчення, названого в Радянському Союзі марксизмом-ленінізмом. Найважливішим, мабуть, було те, що К.Маркс вважав комуністичне суспільство закономірним продуктом об'єктивного природничо-історичного розвитку. В його працях ми не знайдемо виразу "комуністичне будівництво". Натомість В.Ленін вважав, що чекати визрівання комунізму не варто. Будівництво комунізму він розглядав як головний обов'язок пролетарської (але своєї й тільки своєї) партії після її приходу до влади й встановлення "диктатури пролетаріату" (тобто, знову - таки, диктатури власної партії). На його думку, комунізм можна було побудувати, причому в дуже стислі строки.

Ми й досі, дотримуючись засвоєних у радянську добу стереотипів, шукаємо корені ленінсько-

сталінської комуністичної революції в тій народній революції, яка почалася в Росії у березні (за новим стилем) 1917 року. Насправді революція в Росії мала тільки два відмінних один від одного струмені - буржуазно-демократичний і радянський, які в різних пропорціях були представлені в кожному регіоні багатонаціональної імперії. Большевики влилися в радянський струмінь, аніскільки не змішуючись з ним, і на плечах рад захопили владу, після чого залишили від революційних рад одну лише оболонку. Ніхто з діючих осіб революції 1917 року, крім керівників більшовицької партії, не прагнув зробити того, що було зроблено в Росії і в поневоленій більшовиками Україні між Першою і Другою світовими війнами. Та й керівники більшовиків у 1917 році тримали комуністичну доктрину при собі, а для завоювання влади скористалися зовсім відмінними від неї політичними гаслами революційних рад. Лише зміцнившись при владі й тільки з весни 1918 року вони почали власну, комуністичну революцію.

Після провалу у 1921 році першого комуністичного штурму большевики відсунули комунізм у віддалену перспективу й вип'ятили в ньому не виробничі, а розподільчі відносини. Одночасно розподільчим відносинам було присвоєно максимально ефективне під кутом зору пропаганди формулювання: "від кожного - за здібностями, кожному - за потребами". Будівництво радянського ладу,

яке тривало з 1918 року, оголошувалось не комуністичним, а соціалістичним. Термінологічна суперечність була розв'язана дуже просто: соціалізм оголошувався першою фазою комунізму.

Ми й тепер називаємо комуністичну революцію 1918-1938 рр. будівництвом соціалізму. Варто залишити, однак, термін "соціалізм" за його західно-європейськими першовідкривачами, які визнавали об'єктивну необхідність капіталістичного підприємництва й приватної власності. Суть соціалістичної політики на Заході полягала в тому, що капіталісти зобов'язувалися ділитися прибутками з верствами соціуму, які потребували допомоги. Така політика подобалася населенню, яке здобуло право обирати органи влади. Тому до влади в Європі почали приходити соціал-демократичні партії (з соціал-демократів вийшли й більшовики). З часом країни, які у нас називали капіталістичними, стали іншими, але за "залізною завісою" ми не розгледіли їхнього нового вигляду. Тим більше, що самі вони не називали себе соціалістичними. Цей популярний термін був приватизований спочатку В.Леніним, а потім А.Гітлером. До речі, гітлерівська приватизація Сталіну не сподобалася, і коли Німецька націонал-соціалістична робітничка партія стала урядовою, він звелів називати нацистів фашистами. Хоч між італійським фашизмом і німецьким нацизмом існує принципова різниця, ми й досі дотримуємося оприлюдненої на XVII з'їзді

ВКП(б) сталінської директиви ².

Західноєвропейський соціалізм спирався на капіталістичне підприємництво й допомагав підтримувати в суспільстві класовий мир - основу демократичного устрою. Він являв собою динамічну й високоефективну соціально-економічну систему, поки враховував протилежні інтереси працюючих і працедавців. Радянський комуносоціалізм, навпаки, нищив вільний ринок і приватне підприємництво, замінюючи їх плановим розподілом виробленої продукції. Знищення вільного ринку як природного регулятора економічних процесів апріорно позбавляло виробництво можливості ефективного господарювання. Одержавлена економіка оживала тільки під впливом бюрократичних команд, які надходили до неї іззовні.

У "Маніфесті Комуністичної партії" К.Маркс і Ф.Енгельс безапеляційно заявили: "Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності" ³. Західноєвропейські марксистки відмовилися від цього постулату як передчасного й обрали своїм методом боротьби за краще майбутнє політику реформ замість революційного насилля. Завдяки цьому вони спромоглися трансформувати свої країни. Навпаки, більшовики взяли на озброєння революційний марксизм і декларували знищення приватної власності на засоби виробництва. Що з цього вийшло?

Приватна власність є історичною категорією

яка має початок і кінець. Але в наші часи, так само як і в добу К.Маркса, передчасно говорити про її відмирання. Треба почекати ще кілька сотень років, можливо й більше. Зовсім інша річ - гасло знищення (а не відмирання!) приватної власності. Його реалізація не знищує саму власність, а тільки змінює власника. Комуністичне будівництво в СРСР призвело до концентрації всієї власності на засоби виробництва в руках купки олігархів - політбюро ЦК КПРС.

Ці олігархи переконалися вже під час першого штурму 1918-1920 рр., що десятки мільйонів селян не відступляться від своєї землі та інших засобів виробництва. Тому новий комуністичний штурм, який розпочався з 1929 року, спирався передусім на терористичні способи впливу на селян. Саме через те, що силова складова в комуністичному будівництві була пануючою, стали можливими такі жахливі трагедії, як Голодомор і Великий терор.

Поєднання в руках компартійно-радянської олігархії політичної диктатури з диктатурою економічною перетворювало суспільство в атомізовану, безпорадну, інертну масу. З поневоленням населенням можна було робити все, що завгодно: влаштувати штучний голод, щоб уникнути стихійних заворушень, здійснювати масові репресії - навіть з допомогою заляканих родичів репресованих.

Багато громадян відмовляються вірити тому, що радянська влада могла використовувати терор

голодом для цілеспрямованого нищення людей. Вони шукають інші причини голоду 1932-1933 рр. - посуху, надмірні хлібозаготівлі, падіння врожайності через кризу, в яку потрапило сільське господарство після здійснення суцільної колективізації села.

Крім посухи, перелічені причини справді існували. Вони призвели до голоду як в зерновиробляючих регіонах (через надмірні хлібозаготівлі), так і в хлібоспоживаючих (внаслідок недостачі продовольства у держави). Але треба відрізнити голод, який панував майже всюди в СРСР, від Голодомору в УСРР і на Кубані. На жаль, десятикратна різниця в кількості жертв багатьох наших сучасників не переконує.

4. Усвідомлення геноциду

Чому в наші дні актуалізувалася проблема, яка названа в цій статті лікуванням історичної пам'яті? Тому, мабуть, що в трансформаційних процесах соціогуманітарні проблеми не повинні відсуватися на задній план. Якщо суспільство хоче позбутися рідимих плям тоталітарного минулого, потрібно турбуватися не тільки про інвестиції або курс валют. Не можна йти в майбутнє з головою, оберненою в минуле.

Я належу до старшого з сучасних поколінь - тих, хто останнім часом отримав юридичний статус "дітей війни". Більш старші з мого покоління

встигли взяти участь у війні, головним чином, вже на її переможному етапі, більш молодші народилися після війни. Усіх нас об'єднує одна спільна риса: ми - вихованці радянської школи.

Упродовж життя я спілкувався з представниками покоління своїх батьків. Проте історична свідомість попереднього покоління мені стала зрозумілою не у безпосередньому спілкуванні з ним, а тільки внаслідок професійної діяльності. Між нами була майже непроникна стіна, і навіть хрущовська "відлига" не могла її зруйнувати. Відвертості заважала колосальна кількість сексотів - "секретних сотрудников» відомства, яке в народі звалося коротко: Органи. Зацьковані органами державної безпеки, представники першого покоління радянських людей не передали свій життєвий досвід наступному поколінню - своїм дітям. Діти, найстаршим з яких уже за 80, вирости в умовах збудованого радянського ладу.

Яким було це покоління моїх батьків? Воно пережило громадянську війну, яка сама по собі засвідчила його неоднозначне ставлення до комуністичної ідеї. Потім воно поділилося (невідомо в яких пропорціях) на тих, хто під "Марш ентузіастів" будував нове життя, і на тих, кого силою заганяли в комунізм. Мабуть, тих других ставало все більше, тому що життя не поліпшувалося, а терор міцнів. Є лакмусовий папірець для визначення ставлення значної частини цього покоління до

радянської влади: війна з гітлерівською Німеччиною.

Німецька статистика засвідчила, що з червня 1941 року до листопада 1942 року, тобто менше, ніж за півтора роки, в полон здалися 5,2 млн. червоноармійців. Таким був півторарічний підсумок "вітчизняної" війни: люди надавали перевагу полону, а не обороні вітчизни, яку опанували більшовики. Щоб приховати жахливе для влади явище, Сталін ліквідував солдатські медальйони, скасував поіменний облік втрат і запровадив у статистику дивну графу, яка з весни 1942 року стала звичною: "той, хто пропав без вісті". Лише переконавшись у смертельній небезпеці нацизму, радянські люди почали воювати з ворогом по-справжньому. Від листопада 1942 до листопада 1944, тобто за два роки, в полон потрапило тільки півмільйона бійців і командирів Червоної армії: вдесятеро менше, ніж за перший період війни⁴.

Отже, покоління переможців у Другій світовій війні відділило себе від наступного глухою стіною й не заважало школі виховувати своїх дітей у комуністичному дусі. Ми, діти, коли стали дорослими, формували свідомість своїх ровесників і наступного покоління в дусі переконань, прищеплених радянською школою.

Не слід переоцінювати, однак, впливу пропаганди й виховання. Головним чинником формування історичної свідомості й світоглядних позицій

громадян завжди був і залишається життєвий досвід. А досвід покоління будівників комунізму радикально відрізнявся від досвіду наступних поколінь - тих, кому вже випало жити при комунізмі. Аніскільки не змінившись за своїм характером, радянська влада змінила ставлення до суспільства. Вона припинила використання масового терору як методу державного управління.

Масовий терор використовувався спочатку для створення штучного соціально-економічного устрою, а потім - для зміцнення особистої влади Сталіна. Після смерті Сталіна терор став не масовим, а вибірковим. Цього було досить, щоб підтримувати існування вже побудованого ладу. Виявилось, однак, що штучний лад без масового терору стає нестабільним. У цій ситуації новим вождям довелось прикласти великі зусилля для підвищення добробуту населення. Це були справді героїчні зусилля, зважаючи на мілітарні зобов'язання наддержави й органічну неефективність директивної економіки. Нині існуючі покоління належним чином оцінили ці зусилля. Попри життєві незручності, які завдавала людям триваюча десятиліттями агонія радянського ладу, старше й здебільшого середнє покоління громадян України зберегло переважно позитивне ставлення до життя у минулому. Тим більше, що люди після 40 років важко пристосовуються до нового життя.

Такими об'єктивними обставинами пояснюється

моральна відстороненість значної частини наших громадян від жахливих трагедій міжвоєнного періоду, у тому числі Голодомору. Вони не можуть повірити, що цілком реально закорінена у народній товщі радянська влада була здатна холоднокрівно винищувати своїх же громадян.

5. Ставлення "партії влади" до Голодомору

Диктатура Кремля в радянській Україні здійснювалася не стільки керівниками КПУ, скільки відомствами союзного підпорядкування (починаючи від КДБ). Проте навіть ці відомства були українізовані. Випестована Кремлем номенклатура підпорядковувалася керівникам КПУ і разом з ними була надійною ланкою в компартійно-радянській системі влади.

У 1988 році КПРС втратила статус державної структури, і влада перейшла до рад. Очолюваний М.Горбачовим союзний центр зустрів виклик з боку голови російського парламенту Б.Єльцина. Українська номенклатура негайно скористалася кризою влади в Москві. 16 липня 1990 року вона прийняла Декларацію про державний суверенітет України, 24 серпня 1991 року - Акт проголошення незалежності, а 30 серпня - рішення про заборону діяльності КПРС на території України.

Проф. С.В. Кульчицький

Така метаморфоза "партії влади" не була дивною для мене. За півроку до проголошення Декларації про державний суверенітет, 16 січня 1990 року

політбюро ЦК КПУ розглядало питання про голод **1932–1933** рр. і публікацію пов'язаних з ним архівних документів. На засіданні, де були присутні кілька експертів, у тому числі і я, розгорнулася бурхлива полеміка. Деякі члени політбюро ЦК почали стурбовано стверджувати (звичайно, не без підстав), що публікація збірника стане "ножем в спину" партії. Однак ключові фігури в партійному керівництві, в тому числі перший секретар ЦК В. Івашко, були настроєні дати збірнику "зелене світло". Постанова ЦК КПУ закінчувалася такою інструкцією: "Рекомендувати редакціям газет, журналів, телебачення і радіо забезпечувати правдиве, об'єктивне, на основі документальних матеріалів, висвітлення подій, пов'язаних з голодом 1932–1933 років" ⁵.

В цей ряд можна покласти й свідчення Дж. Мейса, який консультував творчий колектив, що працював над фільмом "Голод-33". Режисер ((Лесь Ярчук не зміг добитися підтримки з боку державних структур, і фільм фінансувався тільки з Приватних джерел. Але якраз за день до референдуму 1 грудня 1991 р. державне телебачення показало цей фільм в найбільш зручний час ⁶.

Нарешті, наведу ще один факт, мабуть, найбільш яскравий. На міжнародній науковій конференції, що відбулася в Києві 9 вересня 1993 року в зв'язку з 60-річницею голоду, Президент України Л.Кравчук висловився так: "Я цілком погоджуюсь з тим, що це

України, які уже звернулися до міжнародної громадськості з проханням визнати український Голодомор геноцидом, відкликали свої звернення і задовольнилися іншим варіантом кваліфікації сталінського злочину⁶⁹.

По суті М.Білецький запропонував, щоб Верховна Рада і Президент України, які уже звернулися до міжнародної громадськості з проханням визнати український Голодомор геноцидом, відкликали свої звернення і задовольнилися іншим варіантом кваліфікації сталінського злочину.

Альтернатива справді існує. Це - поняття злочину проти людства або злочину проти людяності (англійське слово *гшліапку* має обидва значення, внаслідок чого термін в українській мові залишається нестабілізованим). В неявній формі це поняття існує в Другій (1899 рік) і в Четвертій (1907 рік) Гаазьких конвенціях про закони та звичаї сухопутної війни. В них проголошувалася необхідність дотримуватися "законів людяності" в ході збройних конфліктів. В явній формі поняття злочину проти людяності уперше використане у вироку Нюрнберзького трибуналу. Римський статут Міжнародного кримінального суду (2003 рік*) кваліфікує злочин проти людяності як дії, пов'язані зі свідомим нападом на цивільне населення (у формі вбивства, винищування, поневолення, депортацій, ув'язнення та ін.).

Всі ознаки злочину проти людяності простежуються в подіях 1932-1933 рр. Зрозуміло, однак, що

будь-яка інша кваліфікація терору голодом за наявності поняття геноциду не може нас задовольнити.

Український народ слід сприймати не тільки як етнос, але й як політичну націю, а Україну - не як територію, на якій живуть українці, а як країну. Якщо так підходити до подій 1932-1933 рр., то ми повинні визнати геноцидом терор голодом, застосований проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом хлібозаготівель.

Такій кваліфікації не може зашкодити та обставина, що конфіскація продовольчих запасів, тобто терор голодом, застосовувалася в УСРР не тільки проти українців. Рівною мірою ми визнаємо факти терору голодом, спрямовані не обов'язково проти українців і навіть зовсім не проти українців в Північно-Кавказькому краї і в Поволжі. Кремль застосовував терор, у тому числі терор голодом, в усіх політико-адміністративних частинах Радянського Союзу, де існувала особлива політична небезпека для режиму.

5. Як це було

Організувати смерть мільйонів людей не просто. Ця справа вимагала вправності, досвіду і десятків тисяч виконавців.

Заперечуючи сформульований Дж.Мейсом висновок комісії Конгресу США про голод 1932-1933 рр. в Україні, Ш.Мерль писав: "Вилучення зерна відбувалося, як правило, місцевими активістами

була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою у іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхітливу сторінку нашої історії" ⁷.

Перелічені факти свідчать про одне: керівники радянської України прагнули перетворитися з кремлівських "шісток" на справжніх державних діячів. Коли вони "перетекли" з партійних структур в радянські, то заборонили діяльність власної партії і взяли на озброєння державну символіку "українських буржуазних націоналістів". Правда про Голодомор використовувалась тільки з однією метою: щоб показати справді існуючу небезпеку доленосних для народу рішень, якщо вони приймалися за межами республіки. Це відповідало розрахункам київських керівників на утвердження політичної незалежності України, отже, їхньої особистої незалежності від Кремля.

Треба віддати належне Л.Кучмі, який в 65-у річницю встановив своїм указом від 26 листопада 1998 року День пам'яті жертв Голодомору — четверту суботу листопаду. В цей день повинні були здійснюватися заходи, спрямовані на відновлення народної пам'яті про найжахливішу подію в історії України. Проте якраз Дні пам'яті особливо яскраво показали байдужість або навіть відверте ігнорування цієї події в регіонах. Та й у столиці необхідні організаційні заходи затверджувалися тільки після

настирливих нагадувань з боку діячів української діаспори.

В Україні видано немало різноманітної книжкової продукції про Голодомор. Та вона майже не видавалась на державні гроші. Матеріали міжнародної наукової конференції, що відбулася у вересні 1993 року, видав Інститут історії України НАН України. Матеріали конференції 28 листопада 1998 року з'явилися на кошти, зібрані громадянином США Мар'яном Коцем. Цей меценат сприяв виданню десятків інших книг про Голодомор. Честь йому і шана!

Можна багато розповісти про спроби створення в рамках Інституту історії України науково-дослідної структури для розгортання досліджень геноциду українського народу. Наприклад, 4 лютого 2003 року голова Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні В.Янукович розпорядився "забезпечити належне фінансування Наукових робіт Центру дослідження геноциду українського народу". Однак до цього часу держава не організувала жодної гривні на цільові дослідження в цій галузі.

Книги, які видаються в Україні тиражем у тисячу примірників або ще менше, не можуть вплинути на лікування історичної свідомості наших громадян.

У грудні 2005 року відбулося зібрання київських ветеранів, на якому голова ради І.Красильников довго

говорив про заслуги "величайшого діяча мирової історії І.В.Сталіна", а перший секретар міськкому КПУ Ю.Сизенко згадав "так званий голодомор". Присутній на зборах міський голова О.Омельченко повідомив, що виділяє 300 тис. грн. для безплатної передплати газети "Киевский вестник", де друкуються подібні виступи Красильникова і Сизенка, а якщо треба цю суму подвоїти, то проблем не буде ⁸. Отже, державні кошти досі йдуть на те, щоб закріплювати в головах ветеранів прописи сталінського курсу "Історії ВКП(б)".

14 травня 2003 року Верховна Рада України прийняла Звернення до українського народу в зв'язку з голодом 1932-1933 рр. Голодомор визначався у ньому як геноцид українського народу. Документ був прийнятий голосами 226 депутатів. Поза всяким сумнівом, Президент України Л.Кучма і голова парламенту В.Литвин постаралися "організувати" мінімально необхідну більшість, щоб Верховна Рада не пропустила 70-річчя Голодомору так, як вона пропустила 60-річчя. За ці 10 років історики й краєзнавці видали на-гора величезну кількість інформації, яка леденить душу. Ігнорування її народними обраннями виглядало б дуже дивно...

6. Українська діаспора й голод-геноцид

Роль української діаспори у розкритті перед усім світом масштабів і суті Голодомору була

Голод-геноцид 1932-1933рр. в Україні

дуже велика. Діаспора змогла організувати у багатьох країнах Заходу в 1982-1983 рр. масштабне вшанування пам'яті жертв Голодомору в його 50-у річницю. Це допомогло добитися утворення в Конгресі США спеціальної комісії по голоду 1932-1933 рр. в Україні. Діяльність комісії змусила В.Щербицького в дні 1987 року визнати факту голоду. Це, у свою чергу, відкрило дослідникам доступ до архівів, пов'язаних з темою Голодомору. Наступники Щербицького дозволили публікацію найпотемніших документів з архівів КПРС, які відбивали реальну картину того, що відбувалося під час Голодомору в українському селі. Такою була послідовність ініційованих діаспорою подій.

Але ми повинні запитати самі себе: чому ідентифікація Голодомору як голоду-геноциду йде так важко? Аналіз причин, які заважають людям поза межами України упевнитися в цьому, треба починати з доробку публіцистів і вчених української діаспори, пов'язаного з інтерпретацією Голодомору.

Українські емігранти розповідали про голод, ґрунтуючись на власному досвіді. Вони знали, що радянська влада поставила їх у становище, несумісне з життям. Спілкуючись між собою, вони дізналися, що голод охопив все українське село, і зрозуміли це так, що влада нищила українців. Учені Заходу, у тому числі комісія Конгресу США з голоду 1933р. в Україні, на підставі їх свідчень зробили висновок про голод-геноцид. Документальна

перевірка тверджень свідків Голодомору тоді була неможливою. Слід визнати, однак, що робота в архівах теж не могла принести негайний результат.

У своїй першій брошурі "1933: трагедія голоду", яка з'явилася у травні 1989 року (текст її був роздрукований у січні-лютому того ж року газетою "Літературна Україна"), я вважав українську трагедію наслідком економічної кризи, а кризу, своєю чергою, - наслідком примусової колективізації. Більш глибоке ознайомлення з архівними фондами ЦК КП(б)У дозволило зробити інший висновок: радянська влада покарала натуральними штрафами боржників по хлібозаготівлях, тобто практично все українське село. Спеціальні постанови були прийняті про штрафування м'ясом і "другим хлібом" - картоплею. Ці документи пройшли непоміченими в збірнику, який дозволив друкувати В.Івашко⁹. Тільки у співставленні з розповідями свідків (комп'ютерну верстку ще не опублікованого тритомника свідчень привіз мені Дж.Мейс у 1990 році) вони могли пояснити жахливі масштаби українського голоду. Виявилось, що "хлібозаготівельники" забирали у селян не тільки хліб, м'ясо і картоплю, а й всі запалі продовольства, які були нагромаджені до нового врожаю. Цю акцію за відсутності всякої можливості придбати продовольство (селяни були поза картковою системою постачання) можна розглядати тільки як свідоме створення умов для голодної смерті. Тому в книзі, яка

вийшла з друку у березні 1991 року, Голодомор вже розглядався як геноцид¹⁰. Однак тоді я не вкладав у термін "геноцид" юридичного змісту і був далекий від розуміння справжніх мотивів влади, яка виморювала селян голодом. Надання конфіскації продовольства форми "натуральних штрафів" наштовхувало на думку про те, що влада карала селян таким варварським способом за невиконання хлібозаготівельного плану. З висоти наших сьогоднішніх знань про Голодомор стає очевидним, що виконавці акції геноциду повинні були керуватися певним мотивом. Через це й був обраний мотив покарання боржників.

Голос радянських вчених на зламі 80-х і 90-х рр. був ледь чутний, тоді як голоси публіцистів і дослідників української діаспори потужно лунали по всьому світу. В чому полягала слабкість наших з ними позицій під кутом зору юридичного змісту терміну "геноцид"?

Ми могли в деталях розповісти про злочин, але були неспроможні пояснити сталінські мотиви. Тоді вже стали відомі потворні (більші за українські) масштаби казахської трагедії. Причина загибелі казахів лежала на поверхні: у кочівників забрали більшу частину худоби й силою посадили їх на землю. Незвичні до землеробської праці, вони з'їли худобу, яку їм залишили, після чого стали вмирати з голоду. Зрозуміло, що казахський голод був по своїй суті геноцидом, але в категорія

кримінального права його можна кваліфікувати як "убивство через необережність". А конвенція ООН "Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього" від 9 грудня 1948 року називає геноцидом виключно "дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку". Отже, завжди треба доказувати факт народобивства з попередньо обдуманим наміром.

Геноцид вірменського народу в роки Першої світової війни був зрозумілим для кожного: вірмен вирізали через те, що вони були вірменами. Голокост єврейського народу під час Другої світової війни теж зрозумілий. Нацисти знищували євреїв через те, що вони були євреями. Поразка Німеччини у війні стала висхідним пунктом для кримінального переслідування нацистів, у тому числі за організацію Голокосту.

Термін "Голокост" виявився настільки пізнаваним, що публіцисти нашої діаспори почали оперувати поняттям "український голокост", маючи на увазі власну національну трагедію. Вони не звернули уваги на те, що в ототожненні Голодомору з Голокостом приховувалася методологічна небезпека. Вираз "український голокост" у цьому випадку автоматично підводив до хибної думки про те, що Кремль виморював голодом громадян України тільки через те, що вони були етнічними українцями. Насправді ж український геноцид не був

таким примітивно простим, як "остаточне рішення" А.Гітлера щодо євреїв.

Ототожнення Голодомору з Голокостом перенесене з діаспори в нашу публіцистику. Це неприпустимо з двох причин. По-перше, ми забуваємо в такому разі про справжній український Голокост, тобто загибель від руки нацистів 1,5 млн. наших співвітчизників - євреїв. По-друге, ми ніколи й нікого не переконаємо в тому, що голод 1932-1933 рр. був геноцидом, якщо будемо називати його українським голокостом. Міжнародне співтовариство не зрозуміє, чому Кремль у 1932 і 1933 рр. - не раніше і не пізніше - знищив мільйони етнічних українців.

Скільки саме мільйонів людей загинуло в Україні голодною смертю? На жаль, наші публіцисти й політичні діячі досі користуються експертними розрахунками, які дістали поширення в літературі діаспори в ті часи, коли радянська демографічна статистика була закритою.

У 1990 році у нас була передрукована словникова частина "Енциклопедії українознавства", що видавалася на Заході під редакцією видатного українського географа й демографа В.Кубійовича. У відповідній статті в ній наведені дані Кубійовича (близько 2,5 млн. осіб) і запозичена з виданої у Вінніпезі в 1954 році книги оцінка Д.Соловоя — від 4 до 5 млн. осіб¹². Інша оцінка була зроблена Т.Сосновим в газеті, що виходила в Новому Ульмі

(ФРН) у 1950 році - 7,5 млн. осіб. Потім Соловей під псевдонімом Петро Долина помістив свої розрахунки в першій колективній монографії про радянські репресії в Україні, яка була опублікована емігрантами в Торонто у 1955 році¹³. Ці розрахунки ґрунтувалися на формулі складних відсотків, яка зовсім непридатна для демографічного аналізу. Тим не менш, їх взяв В.Гришко для своїх книг про український голод, які була видані у 1983 році англійською (в Торонто) і українською (в Детройті) мовами¹⁴. Звідти їх запозичив віце-прем'єр-міністр України М.Жулинський - голова оргкомітету міжнародної наукової конференції, що відбулася в Києві 9-10 вересня 1993 року в зв'язку з 60-річчям Голодомору. Названі Жулинським цифри часто використовуються й тепер: 7,5 млн. осіб, у тому числі прями втрати - 4,8 млн. осіб¹⁵.

На парламентських слуханнях щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 12 лютого 2003 року віце-прем'єр-міністр України Д.Табачник у своїй доповіді зауважив, що історики й демографи сперечаються відносно цифри втрат від голоду (від 3 до 10 млн. осіб), але назвав найбільш вірогідну, на його думку, величину – 7 млн. осіб¹⁶.

Виникає питання: чому публіцисти й політики надають перевагу підрахункам втрат, зробленим в діаспорі? Невже дослідники досі не зазирали в радянську демографічну статистику, яка відкрита уже 17 років?

У березні 1990 року я летів на міжнародну конференцію в Канаду через Москву. Директор Центрального архіву народного господарства СРСР В.Цаплін дозволив мені попрацювати кілька днів безпосередньо в архівосховищі. Тому в Торонто я прилетів уже з великим цифровим вантажем і звернувся до двох відомих в світі демографів з пропозицією написати спільну статтю про втрати населення України від голоду 1932-1933 рр. Це були професор Мельбурнського університету Стефен Віткрофт і професор Гарвардського університету, колишній московський дисидент з оточення А.Сахарова Олександр Бабьонішев, який підписував свої праці булгаковським псевдонімом Максудов. Книга Максудова була опублікована в США російською мовою в 1988 році¹⁷.

Підрахувати кількість жертв голодів 1921-1923 і 1946-1947 рр. неможливо, тому що ми не знаємо ні переміщень, ні втрат населення під час світових воєн. Жертви голоду 1932-1933 рр. можуть бути визначені з великою точністю, тому що вони становлять різницю в чисельності населення між переписами 1926 і 1937 рр. з врахуванням сальдо природного й механічного руху. Максудов допоміг розібратися в деяких суто демографічних колізіях, і я встиг помістити свої розрахунки в уже згадуваному вище збірнику архівних документів, на публікацію якого в 1990 році давало спеціальний дозвіл і його політбюро ЦК КПУ¹⁸. На початку 1991 року

моя з Максудовим стаття з'явилась в "Українському історичному журналі". За моїм розрахунком прямі втрати становили 3 238 тис. осіб, а з поправкою на неточність даних про механічний рух населення - від 3 до 3,5 млн. осіб. Сукупні втрати (з урахуванням зниження народжуваності в голодні роки) доходили до 5 млн. осіб. Максудов не бажав враховувати дані державної статистики про механічний рух населення (на мій погляд - безпідставно). Тому в нашому спільному з ним розрахунку втрат він проігнорував негативне для УСРР сальдо міграційного балансу між переписами 1926 і 1937 рр. — 1 343 тис. осіб (за офіційними даними Центрального управління народногосподарського обліку). Це означало, що втрати від голоду автоматично підвищувалися до 4 - 4,5 млн. осіб, причому остання цифра, на його думку, була більш вірогідною. З урахуванням зниження народжуваності цифра втрат Максудова збільшувалася до 6 млн. осіб¹⁹.

Розрахунок втрат одержаний шляхом зіставлення даних про природний і механічний рухи населення між двома сусідніми переписами, стало можливим перевірити після появи у 1992 р. книги С. Пирожкова - демографа, який працював в Інституті економіки АН УРСР. Пирожков зіставляв гіпотетичну вікову структуру населення в 1939 р., яку він розрахував за даними перепису 1926 р., з реальною віковою структурою, яку показав перепис 1939 р. Розрахунок давав підстави твердити,

що демографічні втрати між переписами 1926 і 1939 рр. становили в Україні 5,8 млн. осіб ²⁰. Величина втрат за 12 років добре узгоджується з тим варіантом нашого з Максудовим розрахунку, який враховує механічний рух населення.

С.Віткрофт відмовився підписувати нашу з Максудовим статтю. Мені здавалося, що цього сумлінного дослідника тоді налякала надто висока кількість жертв, яку показував безсторонній аналіз джерел. Але в додатку до документального збірника "Трагедия советской деревни", який був надрукований в Москві у 2001 році, він опублікував свою оцінку прямих втрат: по Україні - від 3 до 3,5 млн., по СРСР в цілому - від 6 до 7 млн. осіб ²¹. Ці розрахунки є результатом багаторічної праці вченого, який здобув світове ім'я дослідженнями в галузі радянської демографічної статистики. Не дивно, що по Україні (точніше, по УСРР) ці розрахунки співпадають з цифрами, опублікованими мною і Максудовим, адже у нас однакові джерела. Важливо, що Віткрофт розрахував регіональний зріз втрат, і ми тепер можемо оцінювати українські жертви на загальносоюзному тлі. Виявляється, що втрати від голоду за межами України співставні за масштабом з українськими. Слід пам'ятати, однак, що позаукраїнські жертви голоду - це теж в основному громадяни національних регіонів - Кубані, Казахстану, Республіки Німців Поволжя.

Отже, статистика втрат є. Нема іншого: бажання

Проф. С..В. Кульчицький

нею користуватися. Ніхто впродовж усіх цих років не ставив під сумнів розрахунків вчених. Ці розрахунки були відомі, наприклад, Д.Табачнику, який говорив, що "історики і демографи сперечаються". Та чи можна користуватися цифрою, яка подобається, і тільки тому здається вірогідною? На суд міжнародної громадськості треба виносити об'єктивні висновки про Голодомор, а не свої суб'єктивні уподобання, які можна обґрунтувати тільки експертними розрахунками вчених діаспори, зробленими задовго до того, як стала доступною радянська демографічна статистика.

7. Росія і український Голодомор

Суть суперечок між українськими і російськими вченими полягає у відстоюванні (з нашого боку) або запереченні (з їхнього боку) геноцидного характеру голоду 1932-1933 рр. стосовно України. Зупинюсь спочатку на позиції політичних діячів, які деформують об'єктивне знання про Голодомор.

Почну з характеристики позиції українських політиків. У питанні про відповідальність Росії за Голодомор вона була суперечливою, але завжди спрямовувалася на відстоювання власних владних повноважень. Мабуть, за всіх умов влада стоїть у політичних діячів на передньому плані...

Уже згадувався виступ Л.Кравчука у вересні 1993 року на міжнародній конференції. Президент

України тоді визнав Голодомор геноцидом, здійсненим за директивою з Москви. Слідом за Кравчуком виступив Іван Драч. У своїй промові він заявив, що Російська Федерація сама себе утверджує правонаступницею білої і червоної імперій, у зв'язку з чим для України виникають юридичні й етичні підстави виставити їй рахунок за Голодомор. «Настане час, - заявив письменник, - і 8 чи 12 мільйонів свідків - вдвічі або втричі більше, ніж полеглих у війні 1941-1945 років, підведуться з могил кожного українського села і зажадають невизнання строку давності за злочин їхнього умертвлення, як і належить за міжнародним правом»²².

Не буду коментувати кількості жертв, про це вже сказано. Право виставити рахунок І.Драч виводив з того безсумнівного факту, що Росія справді бажала бути правонаступницею СРСР. Однак цей факт, як кожний розуміє, належить до категорії суб'єктивних суджень російської політичної еліти. Об'єктивним є інший факт: СРСР був тоталітарною державою, народи якої не відповідали за дії правителів Кремля. Суто емоційний і безкорисливим (під політичним кутом зору) виступ І.Драча відповідав інтересам Л.Кравчука й очолюваної ним партноменклатури, яка бажала відійти від Росії на безпечну відстань.

Кремль зреагував на підкреслювання українськими державними діячами своєї політичної самостійності досить поблажливо. Така реакція з

його боку була викликана специфікою курсу на збирання земель, що відпали. Курс був опрацьований одразу після розпаду СРСР. Він полягав у створенні в пострадянських країнах за рахунок сировинних ресурсів Росії елітної соціальної верстви, пов'язаної з Кремлем своїми власними економічними інтересами. Ця верства мала замінити компартійно-радянську номенклатуру, яка була пов'язана з центром тільки політичними інтересами. Політичний інтерес зник після конституційної реформи М.Горбачова, яка «обрізала» диктаторські функції у правлячої партії.

Заміна опорної для Кремля соціальної верстви відбувалася майже непомітно, тому що відновлена в своїх правах приватна власність на засоби виробництва зосереджувалася, головним чином, у руках колишньої компартійно-радянської номенклатури. Вплив Кремля на цей процес полягав, по-перше, у проникненні російського капіталу в економіку колишніх союзних республік і, по-друге, у підтримуванні їхньої залежності від Росії (у випадку з Україною - по енергоносіях). Завдяки різниці внутрішньоросійських та світових цін на нафту і газ в Росії й в Україні з'явилася нечисленна, але впливова група бізнесменів-олігархів.

Бізнес і політика в Україні тісно пов'язані. Тепер українська еліта більше не відштовхулася від Росії, і, знову-таки, - щоб не втратити владу. 23 лютого 2003 року в Москві відбулася неформальна

зустріч чотирьох президентів - В.Путіна, Л.Кучми, Н.Назарбаєва і О.Лукашенка, яка принесла сенсаційний результат. Президенти підписали заяву з довгою назвою - «Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регулюючої міждержавної комісії по торгівлі і тарифах». Так у повсякденне життя увійшло нове поняття: єдиний економічний простір (ЄЕП).

Концепція і проект угоди про створення ЄЕП були опрацьовані уже в серпні 2003 року. В ряді українських міністерств до них поставилися дуже критично, але на зустрічі в Ялті у вересні 2003 року Угода про утворення ЄЕП була підписана. 20 квітня 2004 року Верховна Рада України прийняла поіменним голосуванням Закон про ратифікацію Угоди про формування ЄЕП. Не підлягає сумніву, що результати голосування, а перед тим - визначення позиції Президента України Л.Кучми і прем'єр-міністра В.Януковича були наслідком жорсткого тиску з боку Російської Федерації. Напередодні президентських виборів претенденти на владу потребували підтримки з боку Кремля, а за підтримку треба було брати на себе відповідні зобов'язання.

Можливо, попередні абзаци покажуться читачам відірваними від теми, що розглядається. Насправді вони становлять тло, на якому до 2008 р.

Проф. С.В. Кульчицький

розгортатимуться дискусії про характер українського Голодомору.

Українська компартійно-радянська номенклатура у 1991 році пов'язала незалежну Україну з придушеною Кремлем Українською Народною Республікою. Це забезпечило історикам можливість вільно оцінювати документальні джерела й успішніше звільнятися з-під влади облудних комуністичних стереотипів. Однак це створило труднощі для порозуміння між істориками України і Росії щодо деяких гострих проблем, однією з яких є голод 1932-1933 рр.

Українська й російська історіографії дедалі більше розходяться в оцінках недавнього минулого. В Україні відбувається суцільна ревізія радянської концепції «соціалістичного будівництва». Навпаки, в Росії ця ревізія проходить поверхово й вибірково. Створена у короткому курсі «Історії ВКП(б)» зразка 1938 року концепція «соціалістичного будівництва» й досі панує у наших сусідів. У передмові до російського видання знаменитого колективного дослідження французьких (переважною мірою) учених «Чорна книга комунізму» Олександр Яковлев у вересні 1999 року з гіркотою писав: «Наші студенти та школярі продовжують вчитися по тих же (за змістом) підручниках, що і раніше»²³.

Щоб ця заява головного прораба горбачовської перебудови не показала неймовірно перебільшеною, доцільно підкріпити її висновками з

історіографічної аналітики провідного історичного журналу Російської академії наук - «Вопросы истории». У 2006 році журнал надрукував статтю І.Чемоданова під парадоксальним для нас заголовком: «Была ли в СССР альтернатива насильственной коллективизации?». Автор стверджує, що існують два підходи до поставленого запитання, у тому числі й такий: здійснення масової колективізації було в цілому виправданим. Далі він пише: «Когда же встает вопрос о цене, которую заплатило крестьянство, защитники сплошной коллективизации только разводят руками: дескать, лес рубят - щепки летят, и за каждую победу нужно платить»²⁴.

Це ще не все. Підсумовуючи огляд літератури, Чемоданов зробив такий висновок: в середині 20-х рр. була можливість для відносно динамічного розвитку промисловості за рахунок змички з селянським господарством на основі непу, а уже в кінці цього десятиліття такої можливості не існувало: розвиток ринкових відносин у селянському господарстві виявився несумісним з посиленням планових засад у промисловості. Звідси кінцевий висновок: «В этой ситуации выход оставался только один - массовая насильственная коллективизация»²⁵.

Перебуваючи у полоні радянських стереотипів, цей автор навіть не задумався над тим, що посилення планових засад у промисловості було наслідком волюнтаристського рішення сталінської

команди відновити розпочатий у 1918 році курс на комуністичне будівництво. Думаю, що нам й надалі буде важно знаходити спільну мову з багатьма російськими вченими у питанні про голод-геноцид 1932-1933 рр., якщо вони пропонуватимуть нам безпорадно розвести руками й забути про мільйони наших мертвих: «лес рубят - щепки летят». Позиція журналу «Вопросы истории» була б більше зрозумілою десяти-два роки тому, коли колгоспний лад ще існував, хоч перебував в агонізуючому стані. Але про що можна говорити тепер?

8. Оцінка Голодомору в історичній науці Заходу

Визнання Голодомору геноцидом треба доводити науково, а потім реалізувати політично, головним чином - через дипломатичні зусилля. На дипломатичному полі Росія одержала перемогу під час вшанування пам'яті жертв українського Голодомору. Як уже було сказано, під тиском російських дипломатів у Спільній заяві 36 країн від 10 листопада 2003 року Голодомор не назвали геноцидом. Чи зможуть вплинути на позицію світової громадськості у 2008 році доводи науковців? Мова йде передусім про науковців країн Заходу. Однозначної відповіді на це питання нема.

Західна історіографія Голодомору стає все більшою з кожним роком. Зупинимось, однак, тільки на двох монографіях, які мають особливе значення.

Першим західним дослідником голоду 1932-1933 рр. став Роберт Конквест - англійський історик, який пропрацював значну частину життя в американських університетах. Однією з його вершинних праць була книга «Великий терор», присвячена масовим репресіям 1937-1938 рр. у Радянському Союзі. За короткий час вона розійшлася в перекладах по всьому світу (в російському перекладі вперше з'явилася у Флоренції в 1974 році). Відтоді назва книги стала назвою цієї жахливої трагедії в житті радянських людей.

Зважаючи саме на те, що Р.Конквест здобув своїм дослідженням про Великий терор світове ім'я, українська діаспора Північної Америки звернулася до нього з пропозицією створити книгу про рукотворний голод 1932-1933 рр. в радянській Україні. Українці прагнули зробити надбанням світової громадськості жахливу трагедію, яка замовчувалася в СРСР навіть у 80-х рр.

3 червня 1981 р. українська газета "Гомін України" (Торонто) повідомила про згоду вченого. Після кількох років наполегливої праці рукопис був готовий, після чого північноамериканські українці вжили необхідних зусиль, щоб зробити вихід жаданої книги великою подією. Книга під назвою "The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine" майже одночасно з'явилася в 1986 р. у видавництві Оксфордського університету в Нью-Йорку, у видавництві Університету

української національності. І цей факт, який з жалем констатується у доповіді Конгресу, важко сполучити з тезою про геноцид"⁷⁰.

Чому національність безпосередніх виконавців повинна мати якесь значення під час визначення ступеня відповідальності за злочин? Судження німецького професора страждає типовою абсолютизацією етнічності. Рівною мірою не має значення національність організаторів державної акції, яка потягнула за собою смерть мільйонів людей. Кому спаде на думку кинути тінь на народи з лона яких вийшли грузин Сталін, єврей Каганович, росіянин Молотов, поляк Косіор?

Відкинувши спекуляції на національній приналежності виконавців і організаторів, якими полюбляють користуватися крайні націоналісти, подивимося, як був організований геноцид.

Щоб провести в жигтя задуману акцію, Сталіну треба було позначити ворога. Тому цілком природне небажання селян працювати без оплати на колгоспних полях кваліфікувалося як "куркульський саботаж". Небажання компартійно-радянських працівників вибивати хліб у голодуючих селян розглядалося як "зрада". У циркулярі від 13 грудня 1932 р. до місцевих парторганізацій С.Косіор пропонував негайно ставити питання про позбавлення "зрадників" партійних білетів з наступною їх висилкою на північ, ув'язненням на тривалі строки, розстрілом⁷¹.

Косіорівський циркуляр був реакцією на ставлення місцевих керівників до інструкцій надзвичайних хлібозаготівельних комісій - Молотова в Україні і Кагановича на Кубані. Прийняті до виконання інструкції були продиктовані Сталіним і зводилися до терору голодом.

2-4 листопада бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) розглянуло питання "Про хід хлібозаготівель і сівби по районах Кубані". 10 кубанських районів було посаджено на "чорну дошку": за короткий час з них вивезли все зерно і майже все продовольство ¹¹. 18 листопада під тиском Молотова була ухвалена постанова ЦК КП(б)У, а 20 листопада

- постанова РНК УСРР, майже ідентичні за змістом і під однаковою назвою: "Про заходи до посилення хлібозаготівель". Головним пунктом українських і кубанської постанов було запровадження натуральних штрафів. Колгоспам, колгоспникам і одноосібникам, які заборгували хліб державі, встановлювалося додаткове завдання по м'ясозаготівлях в розмірі 15-місячної норми і по заготівлях картоплі в розмірі річної або двохрічної норми ⁷³. Свою позицію Сталін озвучив вже після прийняття цих постанов. Виступаючи 27 листопада на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), він заявив, що Україна і Кубань приховують зерно в ямах, саботують хлібозаготівлі і загрожують голодом робітничому класу ⁷⁴.

Альберти - в Едмонтоні і у видавництві "Хатчінсон" в Лондоні. Для явища, якому присвячувалася книга, фахівець з державного терору в Радянському Союзі знайшов цілком точне означення, що теж увійшло в наукову літературу: "The Terror-Famine", терор голодом. Під назвою "Жнива горя. Радянська колективізація і терор голодом" книга Р. Конквеста вийшла з друку українською мовою в Нью-Йорку майже одночасно з англійським оригіналом. У 1988 р. в Лондоні був опублікований російській переклад під назвою "Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом"²⁶.

Тим часом почала ефективно працювати комісія Конгресу США з дослідження голоду 1932-1933 рр. в Україні. Її виконавчим директором став молодий американський українознавець Д. Мейс, який добрав майже всю фактичну основу для книги Конквеста «Жнива скорботи». Сенсаційна інформація про голод в Україні наклалася на загальний інтерес світової громадськості до подій у радянській наддержаві. СРСР переживав тоді горбачовську десталінізацію, але про всім відомий голод, як і раніше, не можна було згадувати публічно.

Ці об'єктивні обставини сприяли тому, що перше монографічне дослідження голоду-геноциду в Україні і на Кубані дістало широкий розголос у світових засобах масової інформації. «Жнива скорботи» були передруковані в провідних країнах світу. В

Україні цей твір з'явився тільки у 1993 р., та й то завдяки старанням нашої діаспори. Підзаголовок був неточним: «Радянська колективізація і голодомор» (голодний мор наслідком терору голодом).

Книги Р.Конквеста й тепер, через два-три десятки років після появи, користуються визнанням і впливають на оцінки подій, які відбувалися у Радянському Союзі до Другої світової війни. Але ставлення до його оцінок у світовій історіографії стає дедалі критичнішим. Немало вчених Заходу вказують на те, що теза про голод-геноцид з'явилася у Конквеста під впливом розповідей антикомуністично налаштованих свідків подій, а тому вона позбавлена наукової об'єктивності.

Опоненти Р.Конквеста прагнуть уникнути політизації історичних досліджень. Вони теж вважають себе ревізіоністами у вивченні радянської доби, але вектор їхньої ревізії протилежний нашому. Якщо ми долаємо міфи комуністичної пропаганди, то вони прагнуть очиститися від антикомуністичних міфів. На жаль, неспівпадіння реальної історії радянської доби з колишніми уявленнями про неї породжує тепер непорозуміння серед істориків. Найбільш показовою у питанні про радянський голод 1932-1933 рр. є позиція професора Бірмінгемського університету Роберта Девіса.

Учень Едварда Карра, Р.Девіс по праву вважається авторитетним фахівцем світового масштабу в галузі соціально-економічної історії СРСР. У

свій час Карр створив на друкованих джерелах 14-томну «Історію радянської Росії», в якій дійшов до 1928 р. Продовжувати працю далі він відмовився, тому що друковані радянські джерела з 1929 р. перестали відбивати реальну дійсність. Р.Девіс продовжив його справу, маючи можливість користуватися радянськими архівами. П'ятий том задуманої багатотомної праці вийшов у світ у видавництві Palgrave Macmillan в 2004 р. (у співавторстві з учнем Девіса Стефеном Віткрофтом). Варто процитувати заключний висновок з цієї книги: «Ми анітрохи не знімаємо зі Сталіна відповідальності за голод. Його селянська політика була безжальна й жорстока. Однак внаслідок цього дослідження з'ясувалось, що радянське керівництво боролось з кризою голоду, частково викликаною його ж помилковою політикою, хоч сам голод був для нього неочікуваним й небажаним. Голод не визначався лише радянською сільськогосподарською політикою, яка ґрунтувалася на більшовицькій ідеології, хоча ідеологія відіграла свою роль. Ця політика формувалася також і російським дореволюційним минулим, досвідом громадянської війни, міжнародною ситуацією, непереборними географічними й погодними обставинами та способом дії радянської системи, встановленої Сталіним. Вона була сформульована людьми з невеликим рівнем освіти й обмеженими знаннями з сільського господарства. Та насамперед вона

була наслідком рішення індустріалізувати цю селянську країну із запаморочливою швидкістю»²⁷.

За цими ретельно виваженими формулюваннями криється глибока обізнаність обох авторів з первинними джерелами. З кожним окремо взятим положенням процитованого тексту неможливо не погоджуватися, у тому числі із основним: голод в СРСР був для керівників ВКП(б) неочікуваним й небажаним. Якби у висновках Р.Девіс і С.Віткрофт торкнулися національного зрізу досліджуваної проблеми й заявили, що Сталін не знищував українців через те, що вони були етнічними українцями, треба було б погодитися і з цим твердженням. Національного зрізу проблеми представники бірмінгемської школи Е.Карра не торкнулися тільки тому, що для них він взагалі не існував.

Фактом, однак, залишається те, що в 1932-1933 рр. у Радянському Союзі загинули від голоду мільйони людей. Кількість загиблих була потворно високою тільки в Казахстані й у двох регіонах з населенням, яке більше ніж на дві третини складалося з українців - в УСРР і в Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю. Причини загибелі українських хліборобів (хоч у названих адміністративно-політичних регіонах разом з українцями гинули й російські, німецькі, польські та інші хлібороби) на поверхні не лежать. Форсована індустріалізація і примусова колективізація селянських господарств справді призвели до глибокої соціально-економічної

кризи, наслідком якої став голод в усій країні. Однак найбільш ретельне вивчення становища в радянському сільському господарстві у 1931-1933 рр. не допоможе виявити причини колосальної різниці між Голодомором в УСРР і на Кубані та голодом в інших регіонах СРСР.

Ми бачимо в західній історіографії голоду 1932-1933 рр. явну тенденцію ревізії оцінок часів «холодної війни». Не можна твердити, що ця тенденція вже є пануючою, але не виключено, що вона стане такою. В усякому разі, Р.Девіс і С.Віткрофт зробили для цього все можливе й неможливе. На суперобкладинку своєї книги вони винесли вердикт самого Р.Конквеста: «Це справді видатний внесок у дослідження такої важливої проблеми». Під цими словами надрукована авторська анотація, яка не залишає каменя на камені від висновків, зроблених у монографії «Жнива скорботи». Це, - кажуть автори про свою книгу, - «перше всебічне дослідження жахливих років радянського голоду, що базується на раніше засекречених й цілком секретних російських та українських архівах. В ньому голод розглядається на тлі довготермінових та середньострокових чинників, що призвели до сільськогосподарської кризи, й визначається міра, и якій голод був «організованим» або «штучним». Контroversійні висновки авторів відрізняються від тих, що були зроблені раніше багатьма істориками, в тому числі Робертом Конквестом».

Не обмежуючись сказаним, Р.Девіс і С.Віткрофт наводять у своїх висновках запозичене з книги «Жнива скорботи» твердження про те, що голод в Україні був «свідомо застосований» заради його (Сталіна-авт.) вигоди» після чого в примітці цитують окремі фрази з листа Р.Конквеста до них, написаного у вересні 2003 року. У листуванні, пишуть вони, доктор Конквест наполягав: він не вважає, що «Сталін навмисно заподіяв голод 1933 року. Ні. Я доводив, що коли голод став невідворотним, він міг запобігти йому, однак поставив «радянський інтерес» вище за врятування голодуючих, - таким чином, свідомо сприяв голоду»²⁸.

Це твердження Р.Конквеста є відходом від його позиції, оприлюдненої в 1986 р. Первинна позиція спиралася на свідчення людей, які залишилися живими після перебування в українському селі у 1932-1933 рр. Тепер під тиском «ревізіоністів» він відмовляється (уточнюю: за свідченням тих самих «ревізіоністів») від сказаного в роки «холодної війни». Іншими словами, він продовжує звинувачувати Сталіна в убивствах, але відмовляється кваліфікувати їх як «убивства з попередньо обдуманним наміром». Виходить щось таке, що у кримінальному праві кваліфікується як «убивство через необережність». Ось таку неочікувану ревізію постійного сталінського курсу на превентивний терор несе з собою закінчення «холодної війни». Якщо

Проф. СВ. Кульчицький

солідаризуватися з цією заявою Р.Конквеста, то зникає ґрунт, на якому будується концепт голоду-ґеноциду.

Визначаючи свою перевагу над Р.Конквєстом, Р.Девіс і С.Віткрофт з притиском підкреслювали, що їхнє дослідження ґрунтується на архівах, тоді як дослідження попередника - на свідченнях людей, які пережили голод. Справді, пам'ять людей не витримує конкуренції з документальними свідченнями. Зрозуміло й те, що тепер книги на цю тему потрібно писати, спираючись на архівні джерела та документальні публікації. Однак не підлягає сумніву, що організатори голоду не бажали фіксувати на папері свої задуми. Ми не так багато дізнаємося про мотиви рішень Сталіна навіть з «особых папок» секретного діловодства компартійно-радянських органів та органів державної безпеки (тільки в них дозволялося називати речі своїми іменами). Іноді висновки доводиться робити, фіксуючи подібність дій різних органів влади, що ґрунтувалася на усних вказівках. За цих умов розповіді людей, які пережили голод, служать істотним доповненням документальних свідчень.

•

9. Чому став можливим терор голодом?

В арсеналі Кремля був великий набір силових заходів, які використовувалися для комуністично-

го будівництва. Серед них - індивідуальні репресії, які час від часу набували масового характеру,

«розкуркулення» найбільш заможного прошарку селян-власників і селянської бідноти, яка не погоджувалася на колективізацію, терор голодом під виглядом хлібозаготівель, депортації великих мас населення за соціальною або національною ознакою, «очищення» державної партії він інакодумців тощо. Використовуючи масовий терор як метод державного управління, керівники Кремля не рахувалися з людськими втратами навіть у випадках, коли останні підпадали під визначене у міжнародному праві поняття геноциду. Ось у цьому й приховується незбагнений для спостерігачів Заходу секрет радянського геноциду, аніскільки не схожого на геноцид євреїв або вірмен.

Ми можемо мати претензії до змістового наповнення поняття геноциду, яке опрацьовувалося й затверджувалося в Організації Об'єднаних Націй з участю представників сталінського режиму. Але замовчуваний до 1987 р. голод 1932-1933 рр. в Радянському Союзі підпадає на території УСРР і Кубанського округу Північно-Кавказького краю навіть під не досить повне визначення, яке вже існує в міжнародному праві.

Наївно виглядають спроби відшукати в найпотемніших архівах щирі зізнання осіб, прямо причетних до організації голоду-геноциду. Та вони й непотрібні. Щире зізнання могло бути «царицею доказів» тільки в юриспруденції, очолюваній Сталіним і Вишинським.

Терор голодом був потенціально можливим у державі, що будувала суспільно-економічний лад, який не міг виникнути природним шляхом. Штучний лад не відповідав інтересам переважної більшості населення, а тому міг бути збудований тільки силовим способом. Там, де сила, там і терор.

Застосований на зламі 1932-1933 рр. терор голодом був не першим в Україні. Голод 1921 року перешкодив дальшій боротьбі селянських загонів Нестора Махна з більшовиками. Саме голод, що наближався, став своєрідною гамівною сорочкою для селян, які від 1917 року бунтували проти всіх влад. Коли Кремль встановив цю законмірність, радянська влада почала боротися з «куркульським бандитизмом» у південних голодуючих губерніях України за допомогою примусових хлібозаготівель.

Щоб зрозуміти ситуацію в Україні восени й взимку 1932 року, а також спосіб реагування на неї кремлівських керманічів, треба, перш за все, співставити її з ситуацією зими-весни 1930 року.

У березні 1930 року наростання селянського антиколгоспного руху, особливо у прикордонних округах України, настільки стурбувало Сталіна, що він відмовився від комунізації селянських господарств (так само, як це зробив Ленін у 1919 році і теж у зв'язку з масовими повстаннями в Україні). Кремль залишив в державі-комуні острівцець приватної власності у вигляді «особистої» власності.

селян на присадибну ділянку. Колективізація сільського господарства в артільній формі була оголошена цілком добровільною справою. Попередній курс на примусове «усуспільнення» селянської власності став ототожнюватися з «лівацькими закрутами» місцевих органів влади.

На початку 1932 року ситуація в Україні виглядала непорівнянно гострішою. Внаслідок здійснюваної силовими засобами хлібозаготівлі з урожаю 1931 року українські селяни залишилися без хліба. Впродовж першої половини року загинуло від голоду близько 140-150 тис. селян²⁹. Вони гинули через те, що у них забрали весь хліб - основний продукт харчування. Гинули ті, кого присадибна ділянка не могла прогодувати після того, як забрали весь хліб. Так само гинули селяни роком пізніше, тобто в першій половині 1933 року в Поволжі і в усіх округах Північно-Кавказького краю, крім Кубанського. На Кубані й в УСРР у першій половині 1933 року була вже зовсім інша ситуація - Голодомор.

Інформація до роздумів: радянська влада в першій половині 1932 року не виморювала голодом українців через те, що вони були українцями, і не морила голодом селян через те, що вони були селянами. Уряд у квітні-травні закупив в Канаді додатково 3 млн. пуд., а на Далекому Сході - ще 3,5 млн. пуд. хліба, щоб зменшити його дефіцит. Незначні партії хліба були закуплені і в Ірані. Наркомат

зовнішньої торгівлі СРСР наприкінці квітня одержав вказівку повернути з портів у розпорядження Комітету заготівель 15 тис. тонн кукурудзи і 2 тис. тонн пшениці. Комзаг СРСР зобов'язувався використати повернуте зерно для постачання голодуючих районів України³⁰. Звичайно, рятували не стільки життя селян, скільки урожай 1932 року.

Однак розрахунок на цей урожай не справився. Хлібозаготівлі провалилися, і здатність держави забезпечувати централізованим постачанням по картках десятки мільйонів людей різко знизилася. В ситуації, що склалася, Сталін послав надзвичайні хлібозаготівельні комісії в основні зерновиробляючі регіони.

Внаслідок примусового вилучення хліба й зняття з карткового постачання багатьох категорій населення в країні спалахнув голод, а з ним і політична криза. Її не можна було приховати за гучними газетними повідомленнями про введення в дію Дніпрогесу та інших новобудов першої п'ятирічки. Те, що радянська тоталітарна держава відбирала у населення не тільки політичну свободу, а й приватну власність на засоби виробництва разом з свободою підприємництва, сказано в усіх підручниках. Не підкреслюється, однак, прямий наслідок політико-економічної несвободи: зобов'язання держави кожний день годувати населення.

Замість того, щоб вжити заходів для полегшення стану голодуючого населення УСРР і Кубані

(подібно до того, як це було зроблено в першій половині 1932 року), Кремль здійснив конфіскацію нехлібних продовольчих запасів, тобто терор голодом.

Радянські репресії завжди мали попереджувальний характер. Сталін не чекав, поки несприятлива ситуація визріє, щоб потім на неї реагувати. Превентивними ударами знищувалися або ізолювалися ті, хто міг би скористатися кризою, щоб покінчити з «диктатурою пролетаріату», яка сконцентрувалася в руках кремлівських олігархів. Яку загрозу становили для Кремля УСРР і Кубань, тобто Україна?

Ми звикли аналізувати події міжвоєнного періоду під кутом зору уявлень, які сформувалися пізніше, уже у повоєнний період. Крім звичайної аберації історичного зору, окреслюваної поняттям «презентизму» (тобто впливу епохи, в якій живе дослідник, на його аналіз попередніх епох), така звичка пояснюється й стабільністю політичного режиму. Той режим, який сформував В.Ленін за кілька місяців після жовтневого перевороту 1917 року, реально не змінювався аж до конституційної реформи М.Горбачова. Однак слід внести корективи у дві обставини, які мають відношення до аналізованої проблеми. Перша обставина стосується політичної ваги Й.Сталіна, а друга - функціонування Радянського Союзу як багатонаціональної держави імперського типу.

Сталін прийшов до одноосібної влади після жорсткої і тривалої (з 1922 до 1928 рр.) боротьби всередині політбюро ЦК ВКП(б). Від 1929 року він здійснював вирішальний вплив на прийняття доленосних державних рішень, але ще не став тоді всевладним диктатором, яким його запам'ятали. У 1929-1932 рр. доля очолюваної Сталіним політичної групи зависла на волосині. Спричинена надвисокими темпами індустріалізації політико-економічна криза могла в будь-який момент загостритися настільки, що виникала загроза усунення сталінської групи від влади. Вождю було що втрачати, а ми знаємо, що він не зупинявся перед найбільш масштабним злочином, який сприяв зміцненню влади. Перетворення Сталіна з формального на фактичного диктатора стало наслідком Голодомору і Великого терору. Цю обставину треба враховувати при визначенні мотивів дій генсека у кризовій ситуації 1932-1933 рр.

Друга обставина, яка вплинула на рішення Кремля застосувати проти України таку зброю, як терор голодом під прикриттям хлібозаготівель, пов'язана з подвійною природою Радянського Союзу. З одного боку, це була унітарна держава з централізованим управлінням. З другого боку, це була федерація союзних держав, кожна з яких мала право сецесії (виходу з федерації), закріплене у власній і в союзній конституціях. Федерацію союзних держав перетворювала на унітарну державу

«диктатура пролетаріату», звужена до диктатури Кремля. Криза в керівництві державної партії знищувала силове поле, в якому утримувалися в рамках федерації союзні республіки.

Ми звикли до такого Радянського Союзу, яким він став після Голодомору і Великого терору. Це була унітарна країна, в якій нагадування про конституційне право на сецесію з боку будь-кого розглядалося як зрада Вітчизни і каралося смертною карою або максимальним строком тюремного ув'язнення (прецедент Левка Лук'яненка). «Ми» означає в даному разі - всі ми, радянські люди, починаючи з керівних діячів найвищого рангу. Коли внаслідок конституційної реформи М.Горбачова силове поле компартійної диктатури зникло, і кожна союзна республіка дістала можливість вийти з імперії, побудованої «залізом і кров'ю», майже всі керівники відсиджувалися в своїх столицях, обмежившись деклараціями про державний суверенітет. Усі ці керівники республік нагадували пташенят, які народилися в клітці й не наважувалися вилетіти, коли відкрилася хвіртка. Ситуацію підірвав тільки путч вищих керівників союзної держави, які залишалися без роботи після підписання нового Союзного договору.

Яким був Радянський Союз до Голодомору і Великого терору? Треба визнати, що це була фальшива федерація, в якій Кремль поставив на чолі республік своїх людей. Ці люди звикли коритися

залізній партійній дисципліні. Та вони не забували ні потреб власних республік, які були для них країнами, об'єднаними навколо Кремля, ні своїх конституційних прав. Навіть Л.Каганович називав Україну країною у листуванні зі Сталіним.

Особливо «нахабно» поводити себе керівники того відгалуження унітарно побудованої ВКП(б), яке називалося Комуністичною партією (більшовиків) України. Вони добилися, щоб бюро ЦК КП(б)У було назване політичним бюро, а перший секретар ЦК - генеральним секретарем (так тривало до 1934 року). Вони постійно вимагали від Кремля приєднання до УСРР прикордонних районів Російської Федерації з переважно українським населенням. Особливу наполегливість вони виявляли щодо Кубані, а тим часом розгорнули активну діяльність щодо українізації кубанських органів влади, освітніх установ, засобів масової інформації. Офіційну політику коренізації, яку Кремль став проводити після утворення Радянського Союзу з метою укорінення органів радянської влади в національних республіках, вони перетворили в політику дерусифікації, а росіян в УСРР стали всерйоз розглядати як національну меншість.

Що можна додати до вже сказаного? Мабуть, те, що УСРР навіть без Кубані була найбільш потужною національною республікою. Адже її економічний і людський потенціал дорівнював потенціалу всіх інших союзних республік, за винятком

РСФРР, разом узятих. Мабуть, можна додати й те, що український народ за 12-15 років до Голодомору мав власну національну державність, і Кремль спромігся замінити її радянською тільки після трьох «визвольних походів» в Україну. Мало значення й те, що УСРР межувала з європейськими країнами, а в Польщі існував 8-мільйонний український анклав, який чекав повалення більшовицької влади й возз'єднання з Великою Україною.

Сталін справді мав підстави, щоб завдати попереджувальний удар по громадянам УСРР і Кубані в кризовій ситуації 1932-1933 рр.

10. Висновки

У травні 2006 р. газета «День» надрукувала мою статтю «Суспільство й держава на терезах історії», присвячену подіям останніх двох десятиліть. У ній, серед інших, аналізувалося «російське питання» в Україні. Висувалася, зокрема, думка про те, що успішний розвиток України як держави, відмінної від Росії, забезпечується при дотриманні двох умов: по-перше, толерантності й витримки щодо «внутрішньої Росії» - російськомовних українців та росіян; по-друге, збереженні дружніх відносин з російським (руським) народом при досягненні цілковитої незалежності від Російської Федерації- як політичної, так і економічної.

Такий висновок сподобався не всім. Один з колег, який у минулому займав високу державну

посаду, нагадав мені тезу радянської пропаганди перед нападом Німеччини на СРСР: мовляв, коли Гітлер спробує напасти на першу в світі державу робітників і селян, то мобілізовані в армію німецькі пролетарі повернуть проти нього свою зброю. Ці розрахунки були побудовані на піску, і так само, зауважував він, не можна тепер Україні сподіватися на підтримку російського (руського) народу всупереч лінії керівників РФ.

Думаю, все-таки, що боятися російського народу нам не варто. Аргумент з німецькими пролетарями непереконливий хоча б тому, що СРСР не був першою в світі державою робітників і селян. Крім того, і це головне, ситуація в світі за останні 50-100 років радикально змінилася. На відміну від державних і політичних діячів, немало з яких продовжують мислити за інерцією категоріями контролю над територіями, народи хочуть жити без кордонів. Вони мають право вільно обирати своїх керівників і чекають від них ефективного управління, яке забезпечить позитивну динаміку добробуту, дружбу з сусідніми країнами, входження у світовий економічний та гуманітарний простір і турботу про збереження національної ідентичності. Побоювання викликають не народи, а еліти, які маніпулюють свідомістю людей. Та їх можливості обмежені.

Перегляд радянських історичних концепцій іде в Україні і в Росії з різкою швидкістю. Тому утворилися конфліктні вузли, які негативно впливають

на українсько-російські відносини. До їх числа слід віднести проблему ОУН-УПА або оцінку голоду 1932-1933 рр. У дослідженні таких проблем нам треба добиватися тільки одного - історичної істини. Історичні міфи можуть здаватися корисними. Але вони являють собою тільки засіб маніпулювання свідомістю, на них не збудуєш власної історії.

Оскільки Україна під час перебування в СРСР зазнала жахливих репресій, включаючи Голодомор, у деяких представників нашої громадськості виникає бажання «виставити рахунок» державоутворюючій нації в багатонаціональній союзній державі, тобто російському (руському) народу. Тим більше, що Російська Федерація не поспішає відмовлятися від радянської спадщини.

Коли лунають такі заклики, вони роз'єднують не тільки сусідні народи, але й населення самої України. Позбавлені історичної достовірності твердження перетворюються на русофобію, яка однаково неприємна майже всім верствам українських громадян. Хоча вивчення голоду 1932-1933 рр. в самій РФ не заохочується, з праць західних дослідників стає зрозумілим, що інші регіони в сукупності зазнали від голоду не менших людських втрат, ніж Україна (щоправда, коли рахувати Кубань у складі Російської Федерації, де вона тоді перебувала й тепер уже завжди перебуватиме).

На Кубані радянські чекісти під керівництвом Л. Кагановича з однаковою наполегливістю нищили

потомків запорозьких козаків і козаків-лінійців російського походження. Царський уряд шляхом штучного розселення лінійців на землях запорозьких козаків або змін адміністративно-територіального поділу бажав русифікувати запорожців, позбавити їх історичної пам'яті і національного самоусвідомлення. Здавалося б, радянський уряд діяв у протилежному напрямі, українізуючи Кубань. Цілковите скасування з кінця 1932 р. будь-яких проявів українізації з особливою переконливістю показало тотожність у довгочасній перспективі політики центральних урядів.

Ми не можемо виставити рахунок за Голодомор народам Росії, які теж страждали від тоталітарної влади. Лише міра страждань була різною, тому що національна політика Кремля в радянські часи мала свої нюанси. Ми не можемо виставити рахунок за Голодомор й політичному режиму сучасної Росії, який у прагненні "приватизувати" перемогу в Другій світовій війні необачно бере на себе всі грані правонаступництва з Радянським Союзом сталінської доби .

Коли наші громадсько-політичні діячі звинувачують Кремль у нищенні етнічних українців, вони закономірно зустрічаються з недовірливо-скептичною реакцією. Слід визнати, що ототожнення Голодомору з Голокостом не витримує критики, хоч у кінцевому підсумку в 1932-1933 рр. винищувалися якраз етнічні українці. Сталін все-таки

нищив не етнічних українців, а громадян України, тобто представників української національної державності, яка була для Кремля небезпечною навіть в радянській формі.

Можна зрозуміти прагнення істориків Заходу здійснити ревізію антикомуністичних концепцій радянської історії, які стверджувалися під впливом "холодної війни". Але не можна допустити, щоб на цю закономірну й природну ревізію впливала емоційна критика комунізму з боку антикомуністично налаштованої української діаспори й тих політиків в Україні, які йдуть за нею. Чому деякі авторитетні фахівці, об'єднані поширеною на Заході мережею центрів з дослідження радянської (російської) і східноєвропейської історії, прийняли книгу Р. Конквеста про Великий терор, але не можуть прийняти з 1986 р. його книги про терор голодом в Україні? Тільки тому, мабуть, що вони ставляться в своїх дослідженнях до Радянського Союзу як до єдиної централізованої країни. Що ж, Радянський Союз таки перетворився на таку країну, але тільки після того, як пройшов через пекельний вогонь Великого голоду і Великого терору. Чому б не поглянути на історію СРСР в її динамічному варіанті? Тільки цей варіант узгоджується з правдою життя.

Ми не можемо залишити правду про Голодомор недоступною розумінню міжнародної громадськості й громадян самої України. Ми зобов'язані

Місцева влада швидко справилася з поставленим завданням про вивіз хліба, м'яса і картоплі з колгоспів та радгоспів. Вивезти продовольство з селянських садиб було важче. Перебуваючи з інспекцією в Одеській області, Каганович 23 грудня інструктував секретарів райпарткомів: "В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов - это не перегиб. Надо село взять в такой "штосе", чтобы сами крестьяне раскрыли ямы"⁷⁵.

До Кагановича підключився сам Сталін. 1 січня 1933 р. він надіслав в Харків телеграму, оформлену як постанова ЦК ВКП(б). В ній - весь Тридцять третій рік:

"Предложитъ ЦК КП(б)У и СНК УСРР широко оповестить через сельсоветы, колхозы, колхозников и трудящихся единоличников, что: а) те из них, которые добровольно сдают государству ранее расхищенный и скрытый хлеб, не будут подвергаться репрессиям;

б) в отношении колхозников, колхозов и единоличников, упорно продолжающих укрывать расхищенный и скрытый от учета хлеб, будут применятся строжайшие меры взыскания, предусмотренные постановлением ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. (об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении социалистической собственности)"⁷⁶.

Жахливий зміст ціп новорічної телеграми став зрозумілим тільки при аналітичному вивченні. Перший пункт був попередженням: здавайте хліб, інакше стане погано. Характер репресій не визначався. Другий пункт є зрозумілим у співставленні з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого іншого, крім обшуку. Отже, сталінська телеграма була попередженням про масові обшуки. В ході обшуків зерно могли знайти або не знайти. У першому випадку селян чекали репресії на основі закону від 7 серпня 1932 р. Які дії Кремль передбачав в другому випадку, не повідомлялося. Але з листопада 1932 р. на всіх, у кого хліб не знаходили, накладали натуральні штрафи. Звідси впливав зрозумілий всім селянам висновок: у кого не знайдуть хліб, заберуть інші продовольчі продукти тривалого зберігання.

Тут нема місця, щоб показати картину обшуків за спогадами тих, хто вижив. Зазначу основне: забирали не тільки зерно, м'ясо з салом і картоплю, як передбачалося партійно-урядовими постановами. Забирали буряки, горох, фасолю, пшоно, цибулю, фруктову сушню, і все інше, чим селяни запасалися до наступного урожаю. Під керівництвом уповноважених по хлібозаготівлях, чекістів та міліціонерів обшуки в кожному селі проводили члени комітетів незаможних селян. Засуджувати їх не

показати, чому кремлівська нелюдь прийняла рішення про цілком усвідомлену, наперед розраховану й ретельно забезпечену добре продуманими організаційно-політичними заходами людовбивчу акцію на частині території своєї власної країни.

Правда про Голодомор повинна бути позбавлена емоційних перебільшень, хоча б стосовно чисельності тих, хто загинув. Інакше вона буде сприйматися не як правда, а як пропаганда.

Правда про Голодомор є частиною історичної пам'яті народу. Відновлення історичної пам'яті прямо пов'язане із звільненням свідомості народу від радянських стереотипів. На жаль, серед багатьох інститутів, які виникли в Україні після 1991 року з метою утвердження її незалежності, досі не було інституту, покликаного займатися корекцією, лікуванням і відновленням національної пам'яті. Внаслідок цілковитої відсутності просвітницької роботи велика частина українського суспільства не може винести об'єктивне судження щодо балансу здобутків і провалів двох перших десятиліть радянського періоду, тобто епохи комуністичного будівництва. У свідомості цих людей й досі панують спотворені оцінки короткого курсу «Історії ВКП(б)». Голод-геноцид 1932-1933 рр. явно не вписується в ці оцінки.

Трагедія українського народу привертає все більше уваги серед зарубіжних дослідників, особливо в Італії, Німеччині, Польщі. 24 листопада

2005 року литовський парламент прийняв резолюцію в пам'ять жертв політичних репресій і голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні. 20 грудня 2005 року таку саму резолюцію прийняв парламент Грузії, а 16 березня 2006 року - Сенат Польщі.

Цю статтю хотілося б закінчити останнім абзацем з резолюції польського Сенату:

«Сенат Республіки Польща віддає шану всім замученим в період Великого Голоду в Україні, а також тим нечисленним героям, які часто зі зброєю в руках боролися проти загрози знищення народу, проти комуністичної тиранії, лицемірства та брехні. Ми солідаризуємося з діями українського народу, а також Президента, Парламенту, Уряду, органів самоврядування, ветеранських об'єднань, які вшановують цю трагедію, котра як застереження перед тоталітарною ідеологією ніколи не може бути забута»³².

¹*Кутьницький С. В.* XX з'їзд КПРС - переламний пункт в історії радянського комунізму // Український історичний журнал, 2006. №2. - С 106- 129

2. "Фашизм став тепер найбільш модним товаром серед війовничих буржуазних політиків, - підкреслював Сталін у звітній доповіді на з'їзді 26 січня 1934 р - Я говорю не тільки про фашизм взагалі, але насамперед про фашизм німецького типу, який неправильно називається націонал-соціалізмом, бо при найпильнішому розгляді неможливо знайти в ньому навіть атома соціалізму // Сталін Й. Твори. - Том 13. - С. 290 - 291.

3. *Маркс К, Енгельс Ф* Твори. Вид. 2. - Т. 4. - С. 422.

⁴ *Косик Володимир* Україна і Німеччина у Другій світовій війні.-Львів. 1993. -С. 427.

5. Голод 1932 - 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С. 4.

6. *Mace James Ї.* How Ukraine Was Permitted to Remember // The Ukrainian Quaterly, vol. 49, no 2, (Summer 1993). - P. 142.

7. *Кравчук Леонід.* Ми не маємо права знехтувати уроками минулого! // Голодомор 1932 - 1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. матеріали. - К., 1995. - С. 10.

8. Киевский вестник, 2006. 12 января.

9. Див. постанову політбюро ЦК КП(б)У У "Про заходи по посиленню хлібозаготівель" від 18 листопада 1932 р., а також лист ЦК КП(б)У Сталіну від 8 грудня 1932 **II** Голод 1932 - 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - С. 254, 257, 286.

10. *Кульчицький С.В.* Ціна "великого перелому". - К., 1991. - С. 302.

11. *Круглое А.* Энциклопедия Холокоста. - К., 2000. - С. 203. Крім того, на території України було знищено, як тут вказано, 50 тис. євреїв з інших країн (Молдови, Угорщини, Румунії).

12. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Репринтне перевидання. - К., 1990. - С. 406.

¹³ The Black Deeds of the Kremlin: a White Book. — Vol II. Toronto 1955. —P. 155.

¹⁴ *Grishko W* The Ukrainian Holocaust — 1933. — Toronto, 1983. — P. 107, 114. Гришко Василь. Замах на життя нації — Детройт 1983.—С. 28.

15. " Вступне слово голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні віце-прем'єр-міністра, академіка Миколи Жулинського // Голодомор 1932 - 1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. - К., 1995. - С. 7

16. Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 - 1933 років 12 лютого 2003 р. — К., 2003. — С. 15.

17. *Максудов.* Потери населения СССР. - Chalidzc Publication, Benson. Verm., 1989 - 298p

18. **Кульчицький С. В.** Трагічна статистика голоду // Голод 1932 -1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - С. 66— 85.

19. **Кульчицький С. В., Максудов Сергій** (Кембридж, США). Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал, 1991, №2. - С. 9.

20 Пирожков С. Трудовой потенциал в демографическом измерении. - К , 1992. - С. 63.

²¹ **Уиткрофт С.О.** О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931 - 1933 гг. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Том. 3. Конец 1930 - 1933. Отв. редактор тома - И. Зеленин. - М., 2001-С. 885.

²² **Драч Іван.** Право виставити рахунок // Голодомор 1932 - 1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція Київ. 9-10 вересня, 1993 р. Матеріали. - С. 13 - 14.

¹³ **Яковлев Александр.** Большевизм - социальная болезнь XX века // Куртуа Стефан, Верт Никола, Панне Жан-Луи, Пачковский Анджей, Бартошек Карел, Марголен Жан-Луи. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. - М . 1999. С. 32.

²⁴ **Чемоданов ИВ.** Была ли альтернатива насильственной коллективизации? // Вопросы истории. 2006. №2. - С. 158.

²⁵ Там само. - С. 161.

²⁰ Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик. Одеса-Львів, 2001. - С. 225 -226.

²⁷ **Davies R. W., Wheatcroft Stephen** The Years of Hunger. Soviet Agriculture. 1931-1933. -Palgrave, 2004. - P. 441.

^{28/} Там само.

²⁹ **Кульчицький С. В., Максудов Сергій** (Кембридж, США) Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. 1991, №2. - С. 9. Точна цифра демографічного розрахунку - 144 тис. осіб. Недостатня якість висхідних даних вимагає подавати відомості про смертність, яка перевищувала у цьому році нормальну, в певному діапазоні значень.

³⁰ Трагедия советской деревни. - Т. 3. - С. 362, 363, 365.

³¹ У відповідь на повідомлення Сталіна про намір знову надіслати Кагановича в Україну генеральним секретарем ЦК КП(б)У

Проф. С.В. Кульчицький

той писав вождо 16 серпня 1932 р.: "Мне, конечно, легче будет приступить к делу прямо, ибо знаю страну, экономику и людей". Див : Сталин и Каганович. Переписка. 1931 - 1936. - М., 2001. - С. 284.

32. Автор вдячний співробітникові Посольства України в Польщі І.Є. Цепенді за наданий йому неофіційний переклад постанови Сенату Республіки Польща від 16 березня 2006 р. про річницю Великого Голоду в Україні.

З М І С Т

I. Структура навчального курсу	3
II. План навчального курсу	4
III. Рекомендована література	
IV. Контрольні запитання	26
V. Теми рефератів	28
VI. Система оцінювання	32
VII. Методичні матеріали	34
Голод як геноцид	34
I. Голод як політико-правова категорія.	34
1. Суть питання	34
2. Перші спроби визначення Голодомору як геноциду	37
3. Політизація проблеми Голодомору	43
II. Як осмислювали Голодомор	54
1. Мовчазний терор	55
2. Прорив мовчання	61
3. Зусилля української діаспори	67
4. Позиція радянських істориків	74
5. Конфлікт у середині покоління	92
6. Дискусії з російськими вченими	98
7. Позиція дослідників Заходу	107
III. Ідеологічний вимір геноциду	113
1. Про природу радянської влади	113
2. Гасла Російської революції	117
3. "Позбавитись селянства"	127

IV. Соціально-економічний	вимір	ге-
ноциду		134
1. Мета й вектор	соціально-еконо-	
мічних перетворень		135
2. "Ліквідація куркульства як класу"		142
3. "Запаморочення від успіхів"		147
4. Криза колгоспного ладу		151
V. Національний вимір геноциду		154
1. Сталінський вищир		154
2. Національність чи громадянство?		156
3. Кремль і громадяни України		159
4. Повертаючись до визначення	ге-	
ноциду		165
5. Як це було		175
Геноцид		189
1. Суть питання		191
2. Переосмислення історії	радян-	
ської доби		193
3. Принципова можливість геноциду		
в комуністичному будівництві		199
4. Усвідомлення геноциду		204
5. Ставлення "партії влади" до	Голо-	
домору		208
6. Українська діаспора й голод-геноцид		212
7. Росія і Український голодомор		222
8. Оцінка Голодомору в історичній		
науці Заходу		228
9. Чому став можливим терор голодом?		236
10. Висновки		245

Підписано до друку 4.10,2006. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 15,5. Обл. вид. арк. 7,25
Наклад 100. Зам 56.2006 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4